Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Республиканың нийтилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 5 (14977) 1993 чылдың январь 12, вторник Солунга ат салган шагы 19.20. Садар өртээ 4 рубль.

БАЙЫРЛЫГ ТЕЛЕГРАММАЛАР

ХҮНДҮЛҮГ ШЕРИГ-ООЛ ДИЗИЖИКОВИЧ!

Чаа 1993 чыл-биле түректиң ханызындан байыр чедирдим.

Силерге чедишкиннерни болгаш эң ханы күзелдерицериниң бүдерин күзедим. Силериң аал-ораныдарга тайбың база ынакшыл малдың турзун.

Силерге болгаш Силериң чоок кижилериңерге кадыкшылды, аас-кежикти база чаагай чорукту күзедим.

Россия Федерациязының Президентизи Б. ЕЛЬЦИН.

* * *

ХҮНДҮЛҮГ ШЕРИГ-ООЛ ДИЗИЖИКОВИЧ!

Чаа чылда түректиң ханызындан байыр чедириишкинин база эң-эки күзээшкиннерни хүлээп ап көрүңер.

В. ЧЕРНОМЫРДИН.

КҮРҮНЕ СЕКРЕТАРЫ — ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ БОЛГАШ ЧАЗААНЫҢ АДМИНИСТРАЦИЯЗЫНЫҢ УДУРТУКЧУЗУ

В. С. ОЧУР-ООЛГА

Хүндүлүг Владимир Салчакович!

Силерге 50 харлаанынар-биле түректиң ханызындан байыр чедирип тур мен. Ажыл-агый, совет органнарыңга болгаш Күрүне секретарының — Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазааның Администрациязының удуртукчузунуң албан-дужаалынга Силериң үре-түннелдиг ажылынар дээш өөрүп четтириишкинимни хүлээп ап көрүңер.

Силерге, Владимир Салчакович, күрүне ажыл-чорудулгазынга чедиишкиннерни, кадыкшылды болгаш менди-чаагай чорукту күзедим.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

АЪШ-ЧЕМ ХАНДЫРЫЛГАЗЫНЫҢ АЙТЫРЫЫН ЧУГААЛАШКАН

Бо чылдың январь 7-де Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак чөвүлел хурал эрттирген. Орта республиканың чонун аъш-чем бараанналары-биле хандырып турар айтырыгны чугаалашкан.

Эрткен чылдың түннелдерни анализтеп көөрге, бистин манавайн турганывыс үүлдер бар болган. Аъш-чем бараанналарының бүгү-ле хевирлериңе (республика бюджединден акшаландырып турар хлеб, сүт болгаш эътти санаваска) өртектер эмин эрттир улгаткандаа турган болза, «эде тургустунуушкун» чылдарының эң-не чогумчалыг чылы болур 1989 чылда сайгарылга хемчээлинден эрткен чылын аъш-чем аймааның хереглели элээн хөй болган. Хандырылгазы болгаш сөөртүлгези республиканың Чазааның доктаамал контролюнуң адаанда турар бараанналарның быжыг курлавырлары эрткен чылдың сөөлгү айларында тургустунган. Чижээ, макарон кылыгларын ап көрээл. Оон курлавыры 88 хүнге четчир. Хендир үзү 100 хүнге четчир. Оон-даа өске аъш-чем бараанналарының курлавырлары бар боон турар. Аъш-чем бараанналары Тываже кинр сөөртүп алыры ам-даа үргүлчүлеп турар.

Ынчалзажок Тываның бараанналры мөөңү-биле садар эң улуг бүдүрүлгелери, хамыктың мурнунда «Тыва контракт» каттыжышкын аъш-чем бараанналары-биле хандырылганы үзүктелдире-бээр чоруктарны болганчок-ла болдуруп келген. Садыг организацияларының удуртукчулары боттарының саарылгада акша-төгерии чок боон турары-биле чылдак кагарын оралдашкан. Биске бараан берип турар черлер акша-төгериңер чок дээш, могаткаш турып бээри база бар боон кээр, чээлиге ап турар курлавырларывыс база чок боон кээр дээш, садыг удуртукчулары хөй-ле чылдагаанар чугаалаан. Ынчалза-даа оларның ол тайылбырын Президент хүлээп албаан.

Президентиниң санап турарыбиле алырга, шак мындыг байдалдың тургустунып келгени садыг организацияларының удуртукчуларының республиканың аъш-чем рынокунда бүгү чүве четчир дээш, сагыш амыр олурып турганында боон турар. Херек кырында алыр болза, чамдык аъш-чем бараанналарының талазы-биле харын-даа Кызыл хоорайның магазининеринде сөөлгү бир-ийи айларда аъш-чем аймаа чедишпейн турар болгай. А дыка хөй көдээ черлерде садыгларның делгиирлеринде үү-даа чок, куруг боон турар. Бо чылын бараанбиле хандырылга керээзин үүгле беш-алды үүл бараанларга бөгүнде чарын алганы садыг удуртукчуларының маажым чоруун көргүзүп турардыр. Хамык ужур үзеликте акша-төгерик бербейн турар деп чылдак кагар чорук аналаа даап бодаашкын-дыр. Үүгле аъш-чем аймаан баш-бурушаар сөөртүп-эккеп алзын дээш безип эрткен чылын Чазак 4 миллиард ажыг рубльдиг чээлизин тускайлап үндүрүп берген болгай. Ол курлавырларны канчаар ажыглааны харын айтырыгның айтырыы-дыр. Ол акша-төгерик кайнаар чарыттына бергенин анализтеп көөр даалганы Президент берген.

Чонну эът-биле хандырар талазы-биле шыңгыы частырыглар тургулаан. Оон курлавырын садыг четкизин дамчыштыр бир килограммда-ла 150 рубльден ашпас кылдыр нормалап садар кылдыр шиитпирлээн. Чогум-на ынчангаш ону садарда талонап садар аргаже кирер апаар чадавас.

Буянныг ачы-дуза чедирилгезиниң фондузундан бараанны хуваарын оиза контрольга алган.

Республикаже аъш-чем бараанларының сөөртүлгезин идепкейжидип, кадыг-дошкун часкы үени чурттап эрттириптер хире аъш-чем курлавырын тургузуп, энергия бээр үүлдерге өртектериң улам-на өзүп турарындан республиканың чонун камгалапкы дег хемчеглерни дарый ап чорударын күрүне садыының, хереглекчилер кооперациязының удуртукчуларындан Президент негээн.

КЫЗЫЛ РАЙОННУҢ СУУРЛАРЫНГА

Бо чылдың январь 6-да ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак Кызыл районнуң чурттакчы суурларының, бүдүрүлге болгаш организацияларының байдалы-биле таныжарын уламчылаан.

Бурган байырлалының мурнунда ол Черби болгаш Кара-Хаак суурларга чораан. Бир эвес Кара-Хаак совхоз болуп алгаш, орулгалыг бүдүрүлге ажылын кылып, келир үеже бүзүрелдиг көрүп болур болза, оон чанында Чербиниң байдалы барык буураашкында деп болур. Суурнуң экономиктиг баазазының чаңгыс талалыы ону келир үезин шоолуг эвес чурттакчы черлериниң санынга эккелген. Ында ыяш ажыл-агыйының бүдүрүлгезин дүжүргени-биле холбаштыр суурнуң чурттакчыларының дыка хөйүнүң орулга тывар чери чок калган, оон уламыдан суурдан орус дылдыг чон көжер чыгыы.

Шак ындыг үүлдү болдурбазы күзенчиг деп, Президент Черби суурнуң чурттакчылары-биле ужуражып тура чугаалаан. Ол районнуң болгаш суурнуң чагыргаларына кыска хуусаада бар бүдүрүлге черлериңе чаа продукцияны ажылдап кылырының программазын тургузарын саналдаан. Суур экономиказына чаңгыс талаланчак чорукту болдурбайн, көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезинче сагыш салырын Президент сүмелээн. Ол ышкаш хуу дузалал ажыл-агыйын хөгжүдүп, эм оттар бүдүрүлгезинче сагыш салып, черни тараачын ажыл-агыйларга бээр талазы-биле дарый хемчеглерни алыры чугула, өскээр чугаалаарга, саарлыкчы-сайгарлыкчы чорукту калбартыр херек.

Оон-биле дөмей нарын айтырыглар Элегес-Аксының, Сукпактың суурларында тургустунган. Кызыл районда турар ийи улуг көдээ ажылагый бүдүрүлгези — хаван өстүрер «Көк-Тей» комплексин болгаш куш фабриказы бергедээшкинниг сан-хөө байдалында келген. Боттарының мал чеми баазазы чогундан ук бүдүрүлгелерге кыдыындан дуза чокка бергелерден үнүп алыры нарыыдай берген. Коллектив кежигүннери-биле Президентиниң ужуражылгазының үезинде оларга дуза, деткимче көргүзер талазы-биле кол өзек айтырыглар тодаратты-ган.

Шамбалыг суурга Президент оон өске хевирлиг айтырыгларга таварышкан. Көдээ ажыл-агый министерствозунуң хол сунар черинде кожа олурар совхоз кыштаглаашкынче көңгүс белеп эвес кирген. Оон түннелинде саар малдың өлүп-хораар чоруу эгелээн. Чылдагааны — чем чогундан малдың чудазы. Бо кончуг 40 градус соокта малга чаңгыс айыыр бажы чем каап бербээннер. Ынчангаш Президентиниң айтыышкынын ёзугаар совхозка эң шыгыы дарый дузаны көргүзерин Көдээ ажыл-агый министерствозунга даандырган.

(Бистиң корр.).

2 экз

ТИПОГРАФИЯ ТУДУУНДА

Кызыл хоорайның төвүнде республика типографиязының тудуунда Сергек Данмаага удурткан тудугжулар ажылдап турар. Ол тудугла амдыызында доктаамал ажылдап турар кара чаңгыс бригада ол. Ында дашчыларның, бызаанчыларның хөй кезин — аныяктар.

Дөртен градус чеде бээр эртенги соокту олар тоовас. Элээн каш өрээлдерлиг склад бажыңының ханаларын салыр ажылды уламчылавышаанар. Дан бажыңдан ажылдап, ханалар салып эгелээн аныяк тудугжулар Шолбан Монгуш, Мерген Опай-оол, Дептис-оол Маадыр дээш, оон-даа өске шалыпчылар туйбуларын улайулай каранналып-ла турар. Бажыңның иштики ханалары дораан-дораан бедип-ле орар. Ол шалыпчы аныяктар-биле чыккылама соок өттүр хөөрештивис-даа:

— Че, бо «назыдап кыраан» даш тудугну чогум кажан доозар силер?

— Бо чайын ажыглалга киириптер арга бар. Маңаа хой күш херек хире-дир. Оон башка бо чылын база доозулбас хире, бээ-ла хоорайның кол кудумчузунуң чуду болуп турып бээр. Ам безин кончуун көрүнер-даам, шаарарып алгашла турып берген.

— Мында үү хожудан турарыл?

— Чылыг киирери эрткен үзүн болдунмаан. «Востоксантехмонтаж» дээр сураглыг эргелел бар болгай. Оон улузу хожудазын турун берген. Чылыг дамчыдар хоолайларны ам мында үгле ийи кижи кээп дуңзаалап турар. Ынчангаш ажыл шуут күш четтинместээн.

— Ийи талазында, бо улуг соңгалар дугайында үүнү чугаалаан болур силер, Сергек Бэдыевич?

— Оон рамзларын салырып дооскан. Чылыг киирер дей бергзе, оларның шуптузун шилдедир бис. Ам шилдептерге, ону чамдык кижилер буза шаап, оорлап-даа аппаар чадавастар.

Тудугнуң чанында черде одаг кылып каан. Бригаданың ажылчыннарының бир чамдызы ында хоюдугну белеткээш, кран-биле дамчыдып бээр. Изиг хоюдуг күштүг соокта элээн шадажыр. Мерген Опай-оол баштаан оолдар ол хоюдугнуң дузазы-биле ханаларны дүрген-не бедидип орлар. Ханада быжыгланы берген туйбунуң бир талазын халбыышбиле чода каапкаш, дашчы Мерген Опай-оол чугаалады:

— Бо тудугну ам ийи чыл чедир кылып тур бис. Кылыр ужурлуг тудуг-монтаж ажылдары мында ам-даа дыка хөй. Эртен сес шактан эгелээр, кежээ беш-алды шак үезинде караалгылаар, ол үеге четкеш, чанар, ол-да. Чээрби ажыг кижиниң чартык кезин типографияның кол корпузунда. Олар ханалар аразын сыскып, чылыглаарыңга өйлешкен. Мынчаар ангы-ангы черлерге ажылдап турган, хөй кылыр үүлдү шыкпарылдырар-ла боор бис. Келир чылын маңаа уран чараш помларны парлай бээр деп улуг идегел-биле ажылдап турар бис.

ЧУРУКТА: Кызылда типография тудуунуң аныяк шалыпчылары Юрий Пихедов биле Мерген Опай-оол бүдүрүлге складының ханаларын салыр ажылда.

Охемчик ОНДАРНЫҢ сөзү, фотозу.

Депутаттарның кичээнгейинге

СЕССИЯ АЖЫЛЫН УЛАМЧЫЛААР

Төөгүже чоруй барган 1992 чылды төнчүледир, тодаргайлаарга, декабрь 22-ден 25-ке чедир Тыва Республиканың Дээди Совединиң 18-ки сессиязы болуп турган болгай. Аңаа кол чугаалажыр ужурлуг турган айтырыының—Тыва Республиканың чаа Конституциязының (Үндезин хоойлузунун) төлевилелиниң чедир сайгартынмааны-биле депутаттар боттарынга чаа чыл дыштанылгазын чарлааш, сессияның уланчызын бо 93 чылдың январь 12-же чылдырган. Бөгүн 18-ки сессияның уланчызы —«ийиги сериязы» Кызыл хоорайда Чазак бажыңының хуралдаар залынга 10 шакта өгелээр.

18-ки сессияның бирги кезээнге үүү болуп турганын кысказы-биле сагындырын көрээли. Ынчан депутаттарның кол-ла күжү Тываның Үндезин хоойлузунга көөрде ийиги чергелиг хоойлу-дүрүмнерге болгаш амгы куштуг болуп турар Конституцияның 80 үүлүнге өскерилге киирериниң талазы-биле маргылдааларгa-ла үнүп калган. 18-ки сессия ТР-ниң Конституция судунуң дугайында хоойлуну, ТР-ниң күрүне шаңналдарының дугайында хоойлуну болгаш чамдык хоойлу-дүрүмнерге улуг эвес өскерилгелерни киирериниң дугайында шиитпирлерни хүлээп алган. Ынчан депутаттарның кворумсаны чедишпес болурга (126 депутаттан 97 кижи сессияга киржип турган), кээп болгу дег депутаттарны албан-биле келдирткеш, сессияның 3-4-кү хүннеринде кол айтырыг — Конституция төлевилелиниң дугайында чугаалажыр дишкеш, үре-түннел чок, ажыкдүжүү эвээш маргыжыларга үнелиг үе-шакты чидирип турганнары ол. Канчангаш-даа ол сессияга Үндезин хоойлуну баштайгы номчулгазындан хүлээп ап шыдавас хире апаарга, ДС-тин Президиуму сессияның ажылынга албадаттынып келген чапсарны чарлаан. Оон аңгыда шагдан тура сайгартынып чадап келген актылар — аныяктар дугайында, долгандыр турар бойдус камгалалының дугайында хоойлулар төлевилелдери база шимчээшкин чок чыдып берген болгай.

Ынчан келбээн депутаттарның боттарының депутатчы бир кол ажылы — сессияга канчап келбейн барганының чылдагаанларын тодараткаш, сессияның ийи дугаар кезээнге илеткеп дыннатса чогумчалыг хире. Сонгукчуларның өмүнээзинден күрүне ужуруткалыг ажыл кылып турган, сессияга келбестен, чугула айтырыгларның сайгарылгазынга киришпес депутаттарның сонгулдалар үезинде үүнү бодап турганын билип алыры күзенчиг. Ол-даа ындыг-дыр, кижи бүрүзү бодунуң албан-хүлээлгезинге хамаарылгазын бодунуң арын-нүүрү болгаш харыысалгазының деннелиби-ле көргүзер ийиаан.

Эрткен он сески сессияга амгы Конституцияның 80 дугаар үүлүнге эдилге кылдыртыр талазы-биле ат-сып ёзугаар бадылап дээш, канчап турбаан үүве дээр. Ук эдилгени кым канчаар бадылаанының данзызын бистин солунга декабрь 30-де парлаан. Ынчангы бадылаашкын ёзугаар эдилге эртпейн барган. Өскээр чугаалаарга, бо чедиги чыышты төндүр чамдык депутаттарга хамаарыштыр алырга, олар күүсекчи органнарга даргалавышаан, ТР-ниң улус депутады болур бе, болбас бе деп айтырыг ажык хевээр артпышаан.

Баштай көрдүүп турганыбиле сессияның сөөлгү хүүнүнде, декабрь 25-те, депутаттар ам-на Конституция төлевилелиниң сайгарылгазынга доктааганнар. Ынчалза-даа маваг-ховаг билбес үе каранналыр халдып эрте берген, депутаттар кол айтырыынга четтикпээннери ол. Үндезин хоойлуның баштайгы сайгарылгазындан алгаш көөрге, депутаттарны чаа Конституцияда база-ла эрге-чагырга айтырыглары дүүредип турар хевирлиг. Сактырга, кижи бүрүзү бодунуң ээлеп олурар эрге-дужаалдыг саңдайының камгалалыынче угландыр сапад берип турганзыг. Демгиле ол эрге-чагырганың ийи саңдайынга олурар деп хилинчектиг айтырыгның уржуу мында база дештип үнүп чыдар, хайлыг-ла чүве-дир ийин. Советтерни арттырар бе, арттырбас бе, арттырып алыр болза, кайы деннелдин Советтерин камгалап алырыл деп айтырыг саналдакчы бүрүзүн хөлзеткен.

Ажыы-биле чугаалаарга, Тываның чаа Конституциязының чон ортузунга сайгарылгазы кончуг багай болган. Кижилер хүүнде ижер-чиириниң нарын берге айтырыгларынга алаакаш (эрткен чайын акша-төгерик үзүктелип пат турду), чаа Үндезин хоойлунуң айтырыгларын улуг-ла оваарбайн барган. А депутаттар ук төлевилелди сонгукчуларынга өдирер дээш, хөй-ле кужениишкиннер үндүрбээнин тода илден. Кижи бодаарга, депутаттарның бир чугула кылыр ажылы ол-ла турган хевирлиг, ынчалза-даа бүгүнүнүң сайгарылгазы болбайн барган. Мында ТР-ниң улус депутаттарының буруузу ындыг-ла бичин эвес деп бодаар мен. Сөс кадында маңаа сагындырып каайн: ТР-ниң Конституциязының төлевилелин 1992 чылдың июнь 9-тун «Шын» солунга тыва дылга очулдуруп парлаан улус чордувус. «Тувинская правда» солунга база парлаан. Черле ынчаш Конституция төлевилели-биле хандыр ажылдаар турган.

Тываның Үндезин хоойлузун бирги номчулгазындан хүлээп алыр дээш, ТР-ниң улус депутаттары бо удаада база чыглып келгеннери бо. Дүүн, бурунгу хүн конституция комиссиязы база ДС-тин комитеттери хуралдан хүнээннер, ынчангаш саналдарын сессияга киирип кээрлери билдингир.

Баштайгы номчулга дээрге, мээн билгеним-биле, Конституцияның кол оргазын хүлээп алган, чамдык улуг айтырыгларга сайгарылганы ажык хевээр артырары ол. Ынчангаш Тываның Конституциязын бүрүн хүлээп алгыже чедир оон сайгарылгазынга чон ам-даа киржип, санал-оналдарын киирер эргелиг-дир.

Надежда ЭРГЕП.

РЕФОРМА: чер ажыл-агыйы

ИЙЕ ХАРЫН: черивис чемгерип шыдаар

Чер ажылында реформа канчаар боттанып турарыл, черивисти кандыг арга-биле чөптүг ажыглап, оон чаагай дүжүттү ап, бодувусту далган-тараа-биле хандырып шыдаар бис? Мындыг айтырыг амгы саарылга үезинде эң-не чидии-биле туруп келген. Ону шиитпирлээриниң бир кол аргазы—черни ажыглаарының дугайында хоойлуларны ыяк боттандырары. Үүнү канчаарыл? Тыва Республиканың Чер реформазының болгаш чер курлавырларының талазы-биле күрүне комитединиң даргазы А. Т. СОТПА-биле интервью:

— Алаң-оол Түлүшович, чоокта чаа «Шын» солунга республиканың Көдээ ажылагый министерствозунуң килдис эргелекчизи Т. Т. Монгуштуң интервьюзу парлаттынган. Бистин республика бодун тараа-хлеб-биле хандыртынып шыдаар деп ында бадыткап турар. Бо талазыбиле силериниң бодалынар кандыгыл?

— Ол дугайын агроном кижи болгаш, көрүп-даа келдим, бадыткаптар тодаргай чижектерим-даа бар. Үгле черни шын ажыглаар, ону чемишчидер, суггарар, чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, оон хынамчалыг, хумагалыг, ёзулуг ээзи болур ужурлуг.

Бай-Тайга районунуң дөрт совхозу (беш дугаары картофель тарывайн турар) эрткен 1992 чылда 150 тонна дүжүттү алган турда, каш-ла арат ажыл-агыйлар 156 тонна картофельди ажаан алгаш, районнуң эмнелге болгаш уруглар албан черлерин база өске-даа организацияларын хандырган. Үрезинин база бар. Ол ышкаш бажың чанында участоктарындан ук районнуң чурттакчылары 941 тонна дүжүттү ажаап ап, шыгжап алган. Районнуң көдээ Советтеринге быжыглаан 67 гектар тарылга шолунге 129 өг-бүле тараа тараан, 194 тоннаны ажаап алган, азы бир гектардан-на 30 центнер болган. Ол дээрге «Бай-Тал» биле «Тээлиг» —ийи ажыл-агыйның алган дүжүдүнден безин хөй. Кижилер амыдырал дугайын хандыр бодай бергенинче барымдаазы бо-дур. Бот-хандыртынар дээш ажылдап кирипкеннинг түннели ындыг.

А совхозтар, колхозтар чүл, олар ынчаар бодавайн турар бе? Мурнуку хевээр-ле, ниити ажыл дээш хүн эрттирип турарында-дыр. Оон башка чер реформазының, көдээниң социал хөгжүлдезинин, арат болгаш тараачын ажыл-агыйларны хөгжүдүрүнүң, чер төлевириниң, өнчү дугайында база чер кодекизиниң дугайында хоойлулар бар болгай. Ында болза черни канчаар ажыглаарының, оон өртек-хөлезини кандыгыл, ону шуут эзи каавтар болза кандыг торгаал турарыл дээш шуптузун тода бижин айтып каан. Ол хиреде совхозтар, колхозтар ол документилерни таныжып көрбес-даа, үгле кулак дашты-биле дыннаан боордур.

Чөөн Сибирьниң чер төлевилелиниң эртем-шинчилел институдунуң Кызылда бүдүрүлгезинин тургузуп кааны колхоз, совхозтарның чер ажыглалының документилеринде кайы ажыл-агыйның чери кандыгыл, ону канчаар чемишчидерил, хөрзүннүң составы кандыгыл, ону барымдаалаш, кандыг-кандыг агротехниктиг хемчеглерни алырын шуут тода бижип каан. Барып-барын шак ындыг белеп документинин өөренип көрбес, ону барымдаалавас боорга, кижи кайгаар-дыр. Чавыс дүжүт дээш хамыктың мурнунда агрономнар, гидротехниктер, инженерлер, механиктер карманындан акшаторгаал төлеп турар болза, ындыг эвес ийин он.

«Тиилелге» совхозтуң кол агроному бир чыл ажыр ажылдап келген-даа болза, чер тургузуунуң документилерин шуут ажып көрбээнин элдептиг. Ындыг байдал «Межегей», «Мурнакчы», «Барлык», «Кызыгаар», «Буруңгаар»—бо ажыл-агыйларда база бар. Колхоз, совхозтар сан-хөөңү канчаар экижидер талазы-биле хемчеглер албас, садыг-саарылганың негелделери-биле ажыл-чорудулгазын эде тургуспас, продукцияны сайгарарын-даа хынамчалыг бодавас чоруктар кайы хөй. А харын араттар, тараачынар машина-техника, үрезин, артык кезектер, мал-маган-биле хандыртынар дээш чүгле Россия Федерациязынга, Тывазынга ыңайбээр чоруур эвес, харын Беларусь, Украина, Кыргызстан, Казахстан дээш, барбас-четпесле чери чок боор-дур. А колхоз, совхозтарда удуртукчулар, тускай эртемниглер-ле хөй, ынчалза-даа олар мурнукузу ышкаш, чаңчыл ёзугаар, бир-ле үвени, кижини манап олургулаарлар. Ындыг турда кассалар куруглап турбайн канчаар.

Черивистен халбактанып, оон ажыглалын экижидер болзувусса, мал ажылы-даа хөгжүүр, аъш-чемниг-даа болур ужурлуг бис. Чер дугайында айтырыг кайы-даа үеде кайыдаа күрүнеге эң код боон турар.

— Ындыг харын. Ынчаарга ам чер реформазы чүден, канчаар эгелээр ужурлугул, бо талазы-биле үүлер кылдынган ирги?

— Чер реформазы үш кол үүлден хамааржыр. Бир дугаарында, кым-даа бодунуң ажыл-чорудулгазын саар-жылга-биле холбап чорудар дээнде, чер дугайында айтырыгны бүрүн шиитпирледип алыр. Ийнде, хамаарышкан өнчү-хөрөнгилиг болуру саар-жылга ажыл-чорудулгазының база-бир быразы. Ону шиитпирлевээн шаанда, салдынган сорулгалар күүсеттинмес. Үштс, кижи, оон угаангыр-сагынгыр, ажылгыр болгаш тывыштыг чоруу — саар-жылганы боттандырарынга кол шимчедикчи. Ынчангаш ам саарылгалыг-ла болуксаан кижи экономиканың, саарылганың хоойлуларын ыяк өөренип, билип алыры чугула.

Бистиң республикага чер дугайында хоойлуларны 1991 чылда хүлээп алырының мурнунда Россия Федерациязының чер дугайында хоойлуларынын чыындызын удуртулга болдуруп ажылдап келдивис. Оон түннелинде улуска чер бээрде көдээ база суур Советтери үүгле 5-5, район Советтери—10 гектар база республиканың Чазаа 50 гектар черни чөпшээреп бээр эргелиг турду. Ам болза Тыва Республиканың «Чер реформазының дугайында» Хоойлузунуң ийиги үүлүн ёзугаар, Тываның бүгү чери, оон байлаа, суу, дириг амытаныры, аргаарыглары чонуң кежик өнчүзү болган. Мурнунда болза черни күрүне организацияларынга, бүдүрүлгелеринге болгаш колхоз, совхозтарга быжыглаар турган. Ам республикада чер реформазының кол сорулгазы болза, чаа документилерге дүүштүр черни эде үлээр болгаш аныа ажыл-агыйның хөй хевирлерин тургузар, оларның хөгжүлдезинге деңдески байдалды тургузар.

Чер реформазын чорударда, улус депутаттарының Советтери, хамаарышкан министерстволар болгаш ведомстволар база Тыва Республиканың Чер реформазының болгаш чер курлавырларының комитединге, оон чер-черде органнары деңге харылаар.

Чер реформазының комитеттери Республиканың Чазааның бадылааны Дүрүм ёзугаар ажылдап турар. Олар болза черниң учёт-отчёдун экижидер, агаар-бойдустун халавындан ону камгалаар, ындыг таварылгалар болганда, үрегдээшкиннерни дарый эдер, чер эдилекчилери хоойлу-дүрүм ёзугаар ажылдаан турарын чедип алыр, чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, чер хоойлуларының күүселдезин тус чер чагыргалары-биле кады бүрүн харыылаар.

Чер реформазының дугайында хоойлу ёзугаар бо чугула ажылды дес-дараазалай чорудары көрдүнген. Бирги чадада, чер-чер Советтеринге хамаарышкан черлериниң учёдун тургузуп, ону шуут документилерге дүүштүр быжыглап бээр, черниң үлелге фондузун районнарга тургузар, чер үндүрүүн болгаш черни хөлезилеп бээриниң төлевилелин доктаадыр.

Ийиги чадада, чер-чер Советтери база чер реформазының комитеттери хамаатыларның бажың чанында, сад, огород өстүреринге, гараж тударынга алганы, бүдүрүлгелерниң, совхозтарының, колхозтарның, албан черлериниң, организацияларның хамаарышкан черлерин тодарадыр, оларга документилерни тургускаш, шиитпир ёзугаар хүлээдип бээр.

Мурнунда болза хамаатыларның бажың чанында огороду, сады, гаражы деп чугаа турбаан, а черни мурнунда колхоз, совхозтарга быжыглаан болуп, оларга күрүне актызын тывыскан соонда, чугаа оон-биле төнер турганы болгай.

Амгы үеде бистиң комитеттеривис черниң ниити учёдун тургускан, дыка хөй документилерни чер эелериңе, эдилекчилериңе тывыскылаан мындыг чүве бо.

Амгы үеде бистиң республиканың улус депутаттарының районнарга 6.101,1 муң гектар черни быжыглаан, оон иштинде 92,5 муң гектарны арат болгаш тараачын ажыл-агыйларга, 4.944 муң гектарны колхоз, совхозтарга, коллективтиг ажыл-агыйларга, акционер ниитилелдериңе берген, а арткан 1 млн. 64,6 муң гектары күрүне курлавыры боон турар.

Черни улус депутаттарының район, хоорай, суур болгаш көдээ Советтериңе быжыглаан соонда, оларның девискээринде чер эдилекчилериниң эргезинге чеже, кандыг черлерни быжыглаар ажылдар кылдыңган болгаш хереченнилеттерни берген.

Республиканың чер кодекизиниң дугайында хоойлуга үндезилээш, черни хамаатыларга —бажың чанында, сад, огород, гараж тударынга база арат болгаш тараачын ажыл-агыйларга бүгү назыда эдилээр, салгаа дамчыыр кылдыр бээр. Бир эвес хамааты кижи дачалыг, хуу бажыныг, ангы черде гараждыг болза, оларның турар чери дээш ангы-ангы шиитпирлер хүлээп алыр болгаш хереченнилеттерни тыпсыр. Ол дээрге хамааты кижи чер үндүрүү төлээриниң үндезин документизи болур. Ам-

(Төнчүзү 2-ги арында).

РЕФОРМА: чер ажыл-агыйы

ИЙЕ ХАРЫН: черивис чемгерип шыдаар

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

— Алан-оол Түлүшович, база бир мындыг айтырыг тыптып келди: чер үндүрүүн канчаар төлөөр ужурлугул, оон хемчээли кандыг болур ужурлугуд бо?

— Ынчаарга чер үндүрүүн бүгү-ле эдилекчилер — хуу ажыл-агыйлар, совхозтар, колхозтар, бүдүрүлгелер-даа шупту төлөөр ужурлуг. Хоойлу өзугаар өткен чылдын август айдан эгелеп, чер эдилекчилери үндүрүүнү төлей берген. Нииттизи-биле 1992 чылдың түнелинде республика бюджединге чер үндүрүү 115 млн. рубль кирер. Ону колдуунда-ла хөрүүнүң үүшкүр-дүжүткүр чоруун экижиларинче утландырар апаар. Ынчаарга чер үндүрүүн «Чер төлевириниң дугайында» Хоойлуга дүүштүр канчаар тыртарын көдөө Советтер болгаш сессияларынга доктаадып турган-даан фермаларының, машина-трактор мастерскааларының девискээрлериниңден база хамаатыларның хууда дузалал ажыл-агыйы турар черлериниңден бир дөрбелчин метр бүрүзүнден 2 көпеек тыртып турары-шын эвес. Чүге дизе үстүнде адаанын коллективтер черни ажок үреп турар. Ынчаарга болганда, үндүрүүнүн хемчээли улуг болур ужурлуг. Ол ышкаш көдөө Советтер боттарынга хамаарышкан кадат, сиген, тараа шөлдерни ажыглаарының чурумун база олардан үндүрүүнү тыртарын тодарадыр ужурлуг турган, ону боттандырбаан. Хоойлу өзугаар болза, көдөө чүрттакчылардан бажың чанында шөлү, ниити кадат, сиген база тарылга шөлдери дээш 4 ян-зы үндүрүүнү тыртар ужурлуг. Ол үндүрүүлерни ереге бүрүзүнге хары үгда төлөөр кылдыр дыннадыр.

Чер үндүрүүн өзулуг-ла хоойлуга дүүштүр тыртып, дыннадып турарларга Бай-Тайгада Шуй көдөө Совети хамааржыр. Чер үндүрүүн тыртар 4 хевирни хары үгда ангылап санааш, хамаатыларга дыннадыгны чорудуп, оон төлеттирип ап турар.

Бо үндүрүүнү тыртарының чурумун улуска база допчулап таныштырар бодай-дыр мен. Өг-бүлелер хууда дузалал ажыл-агыйны хөгжүдер, сад, огород тарырыынга 0,15 гектарны чөпшөөрөөн. Ону район, хоорай, суур база көдөө Советтер республика хемчээлинден өскөн ышкаш кылдыр доктаадып болур, черниң ниити байдалын көрүп турган. А Кызыл хоорай Совети ындыг черниң хемчээлиң 0,12 гектарга доктааткан. А бир эвес бо үстүнде адаанын хемчээлден улуг черлиг өрегелер болза, артык черниңи бир дөрбелчин метри дээш 4 катап хөйү, азы ниити доктааткан 2 көпеекти 4 катап хөйү—8 көпеекти төлөөр апаар. Кызыл хоорайның чүрттакчылары 0,12 гектар шөлдүг болза, бир дөрбелчин метрге 7,2 көпеекти, а оон ажа бөөр болза, бир дөрбелчин метр дээш 28,8 көпеекти төлөөр.

Хоорайларның, суурларының мал азырап турар чүрттакчылары кадат шөлү дээш база үндүрүг төлөөр. Оон хемчээлин чеже мал барын, оон-биле тодарадыр: бир баш малга чижек-биле чеже гектар одар чылда онаажырыл, ону санап үндүрүптер, 10 шөөр мал бир инекке дениежир. Ол үндүрүг район Совети колхозтарга, совхозтарга канчаар үлеп санап казы-биле деп болур. Сиген, тараа шөлдериниң үндүрүү база-ла хуу кижилерге болза, колхоз, совхозтарның-биле дениежир. Өткен чылдан бөөр ажыглалда чер бүрүзү үндүрүглүг. Ынчап баарга мурнукузу ышкаш, бажың чанында чаштан үнген участоктар турбас ужурлуг-дур ийин. Бо дугайын бүгү чон ыяк билип алыр ужурлуг.

— Бо беседавыска черни ажыглаарының хоойлуларын ажок хажыдын турар таварылгаларны моон соңгаар улуска кичээндириг, сагындырыг кылдыр айтып каары артык эвес боор ийин, Алан-оол Түлүшович?

— Силерниң оонар шын. Чер реформазының дугайында бистиң комитеттеривис тайылбыр ажылын чорудуп турары ам-даа четпезиңден бе азы ону улус кулак даштыбила эрттирип турарындан бе, хоойлуну хажыдып турар таварылгалар хөй. Чижээн алырга, амгы үеде колхозтарга, совхозтарга быжыглаан черлеривистиң барык-ла 40-50 ажыг хуузун улус хуузунда малын өстүреринге ажыглап турар деп болур. Ол чүл? Шын бе? Ажыглап болбайын аан. Ынчалза-даа керээ чарар ужурлуг. Ол документилерни районнарның тус чер чагырга-ларынга азы райсоветке демдеглеп бүрүткедир. Оон үндүрүг тыртар. Дүрүмде ынчаар көрген. Тыва Республиканың «Чер төлевириниң дугайында» Хоойлузун өзугаар иегелде чүл дээрге, ону хажыткан, өскээр чугаалаарга, чыллагаан чокка ажыглаваан колхоз, совхозтар, өске-даа бүдүрүлгелер база өг-бүлелер чер үндүрүүн он катап хөй төлөөр. Бай-Тайга районда 711, Өвүрде 500 гектар суггаттыг чөлер, Кызыл районнуң Шамбалыг көдөө Советиниң алганы 400, Улуг-Хемниң Арыг-Узуу көдөө Советиниң 150 гектар сиген шөлү ажыглал чок апткан. Бо чүл? Оон ынай черни бир чыл дургузында багай ажыглаан азы шүүт ажыглаваан болза, ону Советтерге эгидер болгаш районнуң эле үлежилге фондузунга шилчидерин хоойлуда көрген.

Колхоз, совхозтар ажылагыйның бир хевиринче шилчиир-даа апаар болза, быжыглаттынган черлерни катап эде өнзелеп, эде хуваарын хуваар. Ол дугайында шиитпирлерни күүсекчи органнар хүлээп алыр болгаш аңаа үнелезээн, херечилелдерни бижир бөөр. Ынчалдыг турбуже-ле, черни хоойлу өзугаар быжыглаадып албаан ажыл-агыйлар безин мынчага чедир бар. Ынчалдыг колхоз, совхозтарның удуртукчуларының, агрономнарының бодалы чүл дээрге, шаанда ышкаш-ла чер дугайын шуугап-шуугап, оон соксап каар боор деп билип турары чадавас. Чок, ам ынчалдыг эвес, хоойлу өзугаар болур. Мурнунда болза чер реформазының болгаш чер курлавырларының талазы-биле районнарга, республикага-даа тускай комитеттер турган эвес. Моон соңгаар чер ажыглалының айтырыы улам шыңгыыраар. Мурнуку чылдарда чангыс анай, чангыс хураганнаа өлүп каарга, ол дээш кым бурууулгул деп шыңгыы айтырыг турган, а чер ажыглалы дээш кым торгатканыл, хемчег алысканыл? «Чок!» деп дорт чугаалап болур.

— Силерниң ол чугаанар үндезинниг. База бир мындыг айтырыг тургустунуп кээрдир-ле. Чүл дээрге, бистиң республикада чер реформазының комитеттери ам бир чыл ажыг үеде ажыглап келди. Чүү кылдыңнаныл, ам моон соңгаар чүү кылыр ужурлуг бис?

— Бо айтырыгның чамдызының девги үстүнде база кажы-даа бол, харыылалым. Тылыбыр ажылы кошкак деп. Советтерниң девискээрлериндe кымнар, чеже кижи, чеже, кандыг хевирлиг коллективтер черни канчаар ажыглап турарының дугайында сан-медээ бистеривистиң-биле чок. Ол багай. Чер реформазың чорударынга шаптыктыг күүл болдур. Садыг-саажылганы шиитээлип боттандырары дээрге-ле чер реформазын хоойлуга дүүштүр чорудары-дыр дээрзин бистиң чамдык удуртукчуларывыс — улуг-биелаа даргалар чедир билбейн турары шаптыктыг.

Чер реформазын боттандырар, ол чогум чүл, утка, ужур-дузазы чүл дээр дугайында тайылбыр кошкак. Ону угаадып тайылбырлаваан шаанда, кандыг түүнел турары? Азыр-чем айтырыгларын чугаалажып көрүп тура, чогум черни канчаар ажыглап турар бис дээрзиниң дугайында чугаа-соот болбайн баарын бо-ла эскерер бис.

Ам чүү канчаарыл? 1992 чылдың түнелиг-биле чер реформазының комитеттери, улус депутаттарының Советтери, тус чер чагырга-лары шупту деңнежип алгаш, бүгү талалыг сайгарар, чер ажыглалының талазы-биле отчёттарны дыннаар, бо чылдың бирги кварталында чер ажыглалының дугайында илеткелдерни бүгү чонуң хуралдарынга чугаалажыр, тодаргай хемчегларни бадылаар, оларны күүседирги дээш ажылдаар херек. Черни эки база багай ажыглап турарларны адаар, чарлаар, өскүлерни мактап шаннаар, багайларын торгаар, черни хавыраар-ла.

Бо ажылдан келген үевисте, чер реформазының комитеттери дээрим ол, чогуур хоойлуларывыста кандыг-кандыг четвестер барын база эскердивис. Ынчангаш Тыва Республиканың Дээди Советиниң сессиязынга эдилгелерни, немелделерни база киирдивис. Хоойлуларны амыдыралга боттандырарында кол четпестерге хоойлуларның күүселдезин контрольдаар болгаш организастаар органнарның эрге-хүлээлгелерни ында тода айытпаан, тус чер чагырга-лары база Советтер ол талазыбиле үүнү кылырын айытпаан. Ону ам өткен бис.

Хоойлуларны күүседирде, бот-хандырылганы чедип алырда, черни-ле эки сайыраныр, камнаар, чемишчидер. Чер — бистиң чеңгериктивис дээривис чөп. Ол хиреде мындыг фактыны маңаа киирейн. Чүл дээрге, хөрүүнде чемиштиг үүлдер — фосфор биле калий 3-6 катап кудулаан. Ындыг турбуже, чемишчидилгени дыка багай ажыглап келген бис. 1986 чылда 286,2 мүн тоннаны хову-шөлдериниске чашкан болзувусса, 1991 чылда үүле 55 мүн тонна, а 1992 чылда 81 мүн тоннаны төккен. Далган-тараа-биле боттарывыс хандыртынар арга бар деп үвеин улус калбаа-биле чугаалажып, ол талазы-биле сан-чурагайларны киирип турар үүве болганда, черни ажыглаарын моон соңгаар шуут-ла бирги чергениң айтырыы деп көөр апаар. Оон башка хөөредип чугаалаарга, аштаар бис. Ат болур. Хлеб өртээ бо чылын улгадыр дээрзин ажыы-биле чарлап дыннадып тур ышкажыл. Шуутла аргавыс чок болза өске херек, а тараны четчир кылдыр тарып, өстүрер, ажаан алыр аргавыс барда, диленип, колданып, эрежип турарыска атка багай-дыр ийин.

— Азырадыкчы хөөндеи уштунуп чадап турарывыс олдур ийин. Чүү дээр ону. Ону ам кижи бүрүзү бодаар, хемчегларни алыр ужурлуг. Өскелер-ле кылзын, мээн хөрээм эвес-тир дээрге таарышпас. Ам сөөлгү айтырыг, Алаң-оол Түлүшович. Бо силерниң комитеттерде кадр айтырыы кандыгыл?

— Амгы үеде 15 районда база Кызыл хоорайда комитеттериң алдызының даргалары чер тургузуунуң талазыбиле тускай эртемниг кижилер, өскелери агроном-практиктер, ийизи зооинженерлер. Чер тургузуунуң талазы-биле тускай эртемниглер республикада алыс-ла эвээш. Ынчангаш комитеттер ажылдакчыларының билиг-мергежилин бедидери-биле соңгаар хоорайларда агроуниверситеттерже база эртем-шинчилел институттарынче улусту чорудуп тур бис, 1992 чылда 12 кижи билиин бедидип, курстарга өөренгеш келди.

Келир үеде чер айтырыгларын саарылгаа-реформага дүүштүр шиитпирлээр специалистерни Белткээри-биле Красноярскиниң агроуниверситединиң чер тургузуунуң белеткел курузунда 5 кижини өөредип тур бис. А бо 1993 чылда Омскинин, Красноярскинин агроуниверситеттериниң чогуур факультеттеринге кирер күзелдер аныяктарны белеткээрин чарлап тур бис. Бо талазы-биле күзелдиглер бар болза, районнарда чер реформаларының комитеттеринге амдыгааштан барып, арга-сумеден ап, киреринин экзаменнеринге белеткеңзинер деп кыйтырар кижи-дир мен. Ындыг специалистер бискe дыка херек.

— Беседа дээш четтирдивис. Бо чугаа республикага чер реформазын чорударынга дөгүм болур ужурлуг деп бодай-дыр бис.

— Бистиң сагыш-сеткиливисти солун арнынга чырытканыңар дээш бистер, комитет ажылдакчылары, база четтирдивис.

Журналист Седен ХЕРТЕК беседалашкан.

«Шынның» почтазындан

ДУЗАЛААР БООР

Чаа-Хөл районда хөй чүрттакчылыг суур — Ак-Туруг. Чаа-Хөл хемниң бир талазын дургаар чаптылып баткан суурла болгай. Эрткен чылдың ноябрь айда хенертен суурнуң чамдык бажыңнарының телевизорлары ажылдавайн барган. Декабрь айда каш хонук ажылдаан.

Суурнуң үстүү талазында бажыңнарның телевизорлары ажылдап турар апарган. Суурнуң алдын талазында бажыңнарның ажылдавас, чүү-даа көргүспес. Хүн дурту кыскалаан, эрте орайтаар, Кежээлерде чүү кылырыл?

Суурувустуң клувунуң одалга системазының батареялары чаяа донганындан ажылдавайн турар. Ынчангаш кежээлерде дүмбей карацгы-биле дөмей, аная олурар, бо-ла-дыр бис.

Телевизорлар доктаамал ажылдаарынга ону таарыштырар ужурлуг организация дүзалаар боор дээрзинге идегээш, мону бижип ор мен. Улуг идегел-биле!

Кызыл-оол КОМБУ.
Ак-Туруг суур.

А Ж Ы Л Ы ХАРЫЫСАЛГАЛЫГ

Каа-Хем районуң Дерзиг-Аксы суурда харыызаа салбырының болгаш ажаалда банкызының эргелекчизи Руслана Шожуковна Күжүгеттин харылап турар ажылы улуг харыысалгалыг болгаш чай-кызыы чок. Ол бо харыысалгалыг ажылда ийи чыл ажыг ажылдап турар.

Оон кабинединге баргаш, көрүп олурарга чай-шөлээн-даа чок. Ажаалга банкызынга акша шыгжаткан улустуң акшазын хүлээп алыр, чамдыктары ында шыгжаткан акшазын үндүрүп ап турар. Оон кадыңда телефон-биле чугаалажыр дээш, Россиядың, республиканың, район иштинде чүрттакчылыг хоорайлар, суурларынче чагыг кылырын хүлээп алгаш, ол чагыгларны чогуур үезинде долган берип олурар. Оон ангыда пенсионерлерниң, чаш ажы-төлдүг иелериниң дузаламчы акшазын база бөөр.

База бир харыысалгалыг улуг ажыл — назылап кыраан, аарыг-аржык, кылаштай албас пенсионерлериң пенсиязын бажынына чедирип бөөрі. Суурда тускай почта чедиркичизи чок болганда, чүрттакчыларның чагыткан солун, сеткүүлдерин, чагаа, телеграммаларын өй-шаанда эәлерине чедирип бөөр. Олла бүгү ажылдарны ак сеткилдин-биле күүседип турарын суурнуң чүрттакчылары мактаар.

Руслана Шожуковна ийи уругуун иезн, болу аныяк, чаа-ла 30 хар чедип чоруур. Оон кабинединге кире бөөримге, мени эвилеңээлдек хүлээп алды.

Суурнуң чүрттакчыларының 1993 чылда солун, сеткүүл чагыдылгазының дугайында оон соңуургап айтыдым.

— Суурда 122 өг-бүле чагыдылганы кылып алган. Оон иштинде Ким Идам, Виктория Саяны олар хөй саныг чагыдылганы кылып алганнар. Суур чүрттакчылары республикада үнүп турар солуннардан «Шынны» 42, «Тываның аныяктарын» 28, «Тувинская правданы» 18-ти чагытканын чугаалай-дыр.

— Ажылынарда кандыг бергелер таваржып турарыл, Руслана Шожуковна? — деп айтырыгны салдым.

— Ажылым берге, харыысалгалыг. Почтачының, таныылдың, хочегарның ажылын бодум кылып күүседип турар мен. Оон-биле чергелештир боттуң бажында хууда ажылагыйы база турар. Ургулларның идик-хеви, аъш-чеми, хууда дузалал ажыл-агыйы дээш, белен үүве каяа турар боор. Бо бүгү ажылдарны шупту-зун кылып четтигер апаар. Ынчанмас болза, бо амыдыралчурталганың кадыг-берге үеинде чүрттаары берге апарган үе ышкажыл. Өөм эвин Алексей «Совет Тыва» совхозта арат болгаш таваачын ажыл-агыйында ажылдап турар. Ынчангаш бажынга доктаамал турбас кижи-дир ийин.

Оон ол чугаалынга бүрүнүбиле каттыштым.

Ынчангаш Руслана Шожуковнаның амыдырал-чүртталгазынга кан дег кадыкшылы, ажыл-ижинде улуг-улуг чедишкиннерни күзеп кагдым.

Монгуш ДУГАРЖАП.
Күш-ажылдың хоочуну.

Экомилиция дыңнадып тур

ЧАА АЛБАННЫҢ БАЗЫМНАРЫ

Тыва Республиканың ИХМ-ниң милициямың тускай албан киллизиниң ажылдакчылары Каа-Хем районуң девискээринге рейдини эрттирип, элээн каш хонуктарның дургузуунда хынаалдаларны кылып чоруткан.

Рейд үезинде, Шан заповедникниң девискээринге чөпшөөрел чок аңнаашкынчыл фактылары илереткеннер. Бояровка — Копту, Сарыг-Сеп —Үжеп аразында, «Көк-Хаак» совхозтуң ыяш кезер черинге чөпшөөрөл чок аңнаашкынның фактыларын илереткен. Ынчаарга 37 транспорт аймаан, ынчаларның дерт кажаанаан, аңнаар девискээрлеринге чораан штатта чок 62 ынчаларны хынаан. Ол үеде чөпшөөрел чокка ап чораан арга чок дерт боонуң хавырган.

Ынчылар-биле тус-тузунда беседалажышкыннары эрттирген, өлүк тыварынга оларның чөпшөөрел документилерин (белеткел организацияларыбиле кереэлерин) хынаан. Бояровка — Копту аразынга ГВЖ 59-22 дугаарлыг ГАЗ-69 автомашинаны доктааткан. Ол Сарыг-Септин өртке удур камгалал албанының карауул начальниги В. Д. Медведевтиң машиназы болган, машинаны кымаан көөрге, доктааткан нормазындан ажыг 182 балык бар болган. Ол талазы-биле Бойдус камгалал хоойлужудулгазын үрээнинің протоколун тургускан. Ол-ла опукка ТВГ 39-61 дугаарлыг ГАЗ-21 автомашинаны туткан. Оонээн С. М. Мирзоян 10 кг деңзилиг элик эъдин ап чораан. Ол эликтиң Мирзоянның бодунуң өлүрген-өлүрбээнин годараттынмаан, ынчалзажок Бойдус камгалал хоойлужудулгазын үрээнин дээш протоколду, элик эъдин хавырганының актызын тургускан. Сарыг-Септин музыка школазының ажылдакчызы А. А. Берестовка, ыяш ажыл-агыйының кол инженери Г. И. Трунковка, «Каа-Хем» хомур-дүш оазрезинің слесары П. В. Дятловка хамаарыштыр аңнаар девискээринге боо-монгулуг, чөпшөөрел чок аңнап чорааны дээш протоколдарны тургускан, кижи бүрүзүнге 1350 рубль түүнүг торгаалды оноаган.

Кызыл—Шонаты аразынга Каа-Хем сумда чүрттап турар Векиймин Павлович Степанов туттурган. Ол бодунуң ТВЖ 50-20 дугаарлыг ГАЗ-69 автомашиназынга чораан. Машинаны хынаан көөрге, ында 40 кг хире деңзилиг ийи элик эъдин бөөр болган. Оон ангыда ол эликтерни өлүрген 12 калибрлиг дүүрге боозу база ышкы чораан. А элик боолаарынга кандыг-даа чөпшөөрели, дицензиязы чок. Ынчангаш ону 14 мүн рубльге торгаан. Кара-Суг деп черге чөпшөөрел чокка балыктан турган үш кижи туттурган. Олар ийи четкиби-ле 24 балыкты тутканы. Оларны тудуп ап турар үеде бирээзи — А. Н. Казанцев дээрзи милиция ажылдакчыларынга удурланып, баллы тудуп алгаш кыжаныр турган. Милиция ажылдакчылары сагындырыг даштадашкыннарны кылып, удурланган кижиге тускай-аргаларны ажыглар үжүрга таварышкан. А. Н. Казанцевке хамаарыштыр кеземче херээн оттурган.

Оон ангыда ноябрь айда экомилицияның ажылдакчылары Бий-Хем районда Чаргы деп черде чүрттап турар малчынарны хомудал-биллиринщкиннин хынаары-биле үнүүшкүнү база кылган.

Ол үнүүшкүн үезинде 15 автомашинаны хынаан. Аңнаар чурумун үрээни, бойдус камгалал хоойлужудулгазын хажыткаңы дээш Евгений Николаевич Широченкога хамаарыштыр протоколду тургускан. Чүл дээрге Улуг-Хем ыяш-үлетүр ажыл-агыйының ол үеде начальниги В. Д. Медведевтиң машиназы болган, машинаны кымаан көөрге, доктааткан нормазындан ажыг 182 балык бар болган. Ол талазы-биле бойдус камгалал хоойлужудулгазын үрээнинің протоколун тургускан. Ол-ла опукка ТВГ 39-61 дугаарлыг ГАЗ-21 автомашинаны туткан. Оонээн С. М. Мирзоян 10 кг деңзилиг элик эъдин ап чораан. Ол эликтиң Мирзоянның бодунуң өлүрген-өлүрбээнин годараттынмаан, ынчалзажок Бойдус камгалал хоойлужудулгазын үрээнин дээш протоколду, элик эъдин хавырганының актызын тургускан. Сарыг-Септин музыка школазының ажылдакчызы А. А. Берестовка, ыяш ажыл-агыйының кол инженери Г. И. Трунковка, «Каа-Хем» хомур-дүш оазрезинің слесары П. В. Дятловка хамаарыштыр аңнаар девискээринге боо-монгулуг, чөпшөөрел чок аңнап чораны дээш протоколдарны тургускан, кижи бүрүзүнге 1350 рубль түүнүг торгаалды оноаган.

Валерий ОРУС-ООЛ.
ИХМ-ниң милициямың тускай албан киллизиниң начальниги, милициямың майору.

АК-КӨК ЭКРАН: телекөрүкчүнүң бодалдары, сүмелери, дилеглери

Бөгүн бистиң чүрттувуста бүгү-ле үүве өскерлип турар дизе черле хөөрем болбас боор. Ынчалза-даа чамдык кижилериниң чугаалаары ышкаш, бүгү-ле үүве багай талазынче угланып тур деп чугаалап шыдавас мен, үүге дээрге үеним хөгжүлдези чаңгыс черге турар эвес, а чаа үүлдер боттары-ла өрги амыдыралдан чаза теп үнүп кээр үүве болдур ийин — ону боттарывысла көрүп тур ышкажыл бис, эргим номчукчулар.

Чаа үүлдер каалама орукбиле амыдыралдың агымыңче шымнып кире бөөр дээр болза, окта шын эвес болур, үүге дээрге чаа үүлдеринин мурнунга ыяап-ла янзы-бүрү шаптараазыныар тургулаар апаарын амыдырал шуут бүрүүнүбиле бадыткап, көргүзүп тур ышкажыл. Ынчалза-даа ол шаптараазынар, чамдык кижилериниң аңаа тура чок чоруу чоорту-ла чидип каар — ону база-ла амыдырал албаданар болдур ийин. Ниитилелде чүрттап чоруур кижи ниитилелден хоорук болбас деп бурунгуларывыс аңаа-ла чугаалап кагбаан болдур эвеспе.

Чүрттап болуп турар өскерлиңшиннер массалыг информация чепсектерин база оюп эгтөөнин билзингир болгай. Моон мурнунда кашы-ла чыл бурунгаар кандыг турган ийик: солунга үндүрер материал бүрүүн ону парларгага белеткел кылып олурар ажылдакчы бүрүү шуут бажы-мойну-биле харылаар (ам харымсалгазы кудулаан деп чугаалавайн олур мен, мени шын билип көрүнер), а шугумчелдиг материал болза, ылгыын сайыттарны, райком секретарларын, күүском даргаларын шугумчеленн материал болза, ону солунга үндүрүпнинің мурнунда партия обкомунуң идеология талазыбиле секретарынга барып көргүзүп алыр — солунга үндүрер-үндүрбезин ол харыылаар боор үүве болгай. Ам бодап чорууга эдектиг-даа: солунда редактор-даа, редколлегия-даа ону харыылаваас-даа ышкаш аан.

Кызылдың телестудиязынга болгулаан турар дамчыдылгалар база-ла ол хевээн агтын калбаан, оларның хөй кезии чаартыган, чамдык дамчыдылгаларның үндүрүлгези сонгаанын «Тыва» телеканалдың удуртукчулары биске база сагындырып чугаалаанар болгай. Ынчалза-даа ол өскерилгеп-биле өөределештир үүле ат солаары-биле кызыгаардаттынмайн. Кызылдың телестудиязының удуртукчузу Тыва Республиканың улус депутады Анатолий Сергеевич Серенин чугааланы ышкаш, дамчыдылгалар удам солун, телекөрүкчүлерниң сагыш-сеткилин доюлдуруп, дараазында дамчыдылгаларны улуг күзел-биле маңаар кылдыр ындыг ажыл-ишчи, тура-соруккур ажылдаарын телекөрүкчүлер күзеп, маңаан турар бис.

Телевидение бистиң амыдыралывыстың чарылбас кезии апарган. Оон үүле амыдыралдың айтырыгларын эвес, а харын-даа сагыш-сеткилди кедүрүп, кижиге таалалды болдурар, ажыл соонда дыштанып алырының база бир хевири кылдыр санап турар бис, үүге дээрге теледамчыдылгалар кежээни шактарда болуп турар болгай.

«Тыва» телеканалдың дамчыдылгаларында солун, өөредиглиг, кижизидикчи уткалыг үүлдер эвээш эвес дээрзин демдеглээри черле артык эвес. Элээн каш районнарында көргүзүп, оларның чүрттакчыларының ажыл-ижи-биле телекөрүкчүлерни таныштырып эгелей берди. Частырыгладан өөреник дижиривис ышкаш, ол дамчыдылгаларда четвестерни үоорту эдери чугула болгай. Ол ышкаш уранчечен дамчыдылгаларның «Доймас-Суг» чогаадыкчы каттыжыышкынының дамчыдылгалары база телекөрүкчүлерниң сонуургалын чаалап ап эгелей берген деп билир кижи мен.

Четверг санында-ла чагыглар өзугаар концерттерни дамчыдын турар. Ону телекөрүкчүлер ажок сонуурган турар болганда, аңаа хамаарышкан саналдар, сүмелер хөй болуру чугаажок. Бодум хүүмда ол концерт көргүзүүлерни ажок сонуургаар, оларны үргүлүү маңаар кижи мен. Ынчангаш ол чагыглар өзугаар концертке хамаарыштыр чамдык бодалдарымны, саналдарымны, сүмелеримни маңаа бижиирин чөпшөөрел көтүнер.

Чогыглар өзугаар концерттерни көрүп турар телекөрүкчүлер мындыг эдектиг, кижи сеткилинге эпчок, харыдаа чованкыг үүлдерни эскергеп боор: ол концерттерге колдуунда-ла каш удаа дамчыттынган ырлар катаптаттынып-ла турар-дыр. Ол — телекөрүкчүлерниң деткимчезин албайн турар дизе черле пастырыг болбас. Ол дугайын үүле мен эвес, а каш-даа кижи хомудап чугаалажып турганын бо-ла дыннаваш, ону черле телестудияның ажылдакчыларынга дамчыдары чугула-дыр деп бодаан мен. Чижек кылдыр каш ырлардан адаптаалы. Хоочун ыраажывыс, композиторувус Саяа Бюрбээни ажок хүндүлээр, оон ырыг, хоюг үнүн магадан, сонуурган дыннаар бис. Ынчангаш оон чогаатканы ырларын ылангыя улуг назылыг чон чагылын турары чугаажок. Ынчалза-даа радиога-даа, телевидениеге-даа болгулаар концерттерге колдуунда-ла ол-ла ыраажы, ол-ла ырыны ырлап туруп бөөрге, дыннакчыларга-даа, телекөрүкчүлерге-даа дыка эпчок боор турарын маңаа черле чугаалаар бодаан мен. «Моңге назын» деп ырының дугайын чугаалап турарым бо. Ол ыры чокка черле концерт болбас үүве-дир деп хөөрем чокка чугаалап болур-дур ийин. «Эглип келир куштарым», «Чодураа» деп ырлар бөөр-ла ол концерттерге хөй удаа дамчыттынар-дыр. База кэтап чугаалап каайн: авторларның мында буруузу черле чок, а харын-даа оларның чогаатканы ырларынга чоинун ынаа ол хире деп оларны үнелээр аңаар бис. Менде оларны бурууладыр сеткил черле чок. А чагыглар өзугаар концерттерни программазын тургузуп, чагыглар хүлээп ап турар эштер ол дугайын бодап, ол чагыгларны үүле чагыккылар эвес, а республиканың чону көрүп, дыннап турарын база билзе чогуур. «Бисте үүү боор — чонуң чагыглары-дыр» — деп, олар чугаалап болурлар-ла ийнаан, ынчалза-даа үүле чагыккыларның эвес, а чонуң күзелин база бодааны-ла дээре боор. Азы ол бижиттинген номерлерден өске күүселделер чогу ол бе? Ындыг үжүр түрбас: республика көрүлделериниңден хөй-хөй номерлерни радиога-даа бижиткен, телекамералдарга-даа тырттырган болгай. Ынчангаш чагыглар өзугаар концерттерниң шынарынче кичээнгейин угландырып, чаа-чаа, солун ырлаабиле оларны бөйдары чугула деп бодап турар мен. Тыва радионуң ол талазы-биле дамчыдылгаларын чорудуп турарларының бирээзи, радиожурналист, ногаадыы Лилия Иргит-биле ужуражкан, ол дугайын чугаалашкан мен. Ол база-ла мээн бодалдарымны деткип турар кижи болду.

Сөөлгү үеде бижиттинин турар чаа, караш ырлар дыка хөй деп үүве билдингир. Оларны аныяк-даа, хоочун-даа, бот-тывынгыр-даа, профессионал-даа композиторлар-ывыс хөйү бижип турар. Ынчалза-даа оларны бис ажок ховар дыннап, а бир эвес ажыы-биле чугаалаар болза, шуут дыннаваан турар бис. Чаа ырлар номнарында-даа чок, «Эфирде чаа ыры» деп дамчыдылга-даа читкен, солуннарга-даа оларның ноталарын парлавастаан-дыр. «Шын» солуунуң дыштанып хүн арынга чаа ырларның ноталарын парлап турарын ажок-ла күзээр хөгжүм башкылары, уран үүл бөлүмнериниң удуртукчулары дыка хөй. Оларның күзелин өөренип көөрү күзенинг-дир.

Улусчу культура төөг бот-тывынгыр композиторлар-биле солун кежээлерни эрттирип турза-даа, чаа ырлар дугайында чугаа кылбайн турары четпес деп бодап турар мен. Бир эвес чаа ырларны радиога, телевидениеге доктаатты-ган үеларинде дамчыдып, «Шын» солунга, «Тываның аныяктарынга» оларның ноталарын парлап турар болза, ынчан ол чаа ырлар аныяктар аразынга калбаа-биле кептерээри чугаажок. Ол дугайын республиканың Композиторлар эвилели өөренип көрүп, парлалга ажылдакчылары-биле сырый харылаалыг ажылдаары дыка күзенчиг.

Республиканың хөй-хөй бот-тывынгыр композиторларының чамдыктарының ат-сураа шуут дыннаалбаставаны чон эскерип тур боор. Кижизидилгенин, уян, караш чоруктун база бир хевири, күштүг чепсектериниң бирээзи — ыры болгай. Ону ынчаар контроль чок, сула салыптары канчап-даа ышын эвес.

Маңаа мындыг үүлдү чугаалаар бодадым. Тес-Хем чүрттуг бөлүк кижилер бир катап ужуражын келгеш, чаңгыс район чүрттугларывыстың дугайын чугаалажы бергеш, Кан-оол Далай-оолович Базан-оолуң дугайын хөөрежи бердивис: бо киживистиң алы чоп дыннаалбастай берди, оон чогаатканы ырлары чоп сураглы? Ол айтырыг аңаа-ла тургустунуп келбээнин билдингир. К. Д. Базан-оол — республиканың ат-сураглыг кижилериниң бирээзи. Ол — Тыва Республиканың алдарлыг артизи, сураглыг бот-тывынгыр композитор. Сагыш-сеткилди өөртүп келир оон бижээн ырлары, ылангыя «Төрээн хемним эринде» деп ырызы, чонну үлам сорук кирип, оон хүндүткелин чаалап алган. Бир катап Кан-оол Далай-ооловичке ужуражы бергеш: «Бижээн ырларың чоп дыннаалбас чүвел, Далай-оолович, азы чогу ол үүве бе?» — деп айтырдым. Ол мынча диан: «Ырларны бижип-ле тур мен, а оларны чонга дыннадып чедирери дыка берге-дир: солуннаргадаа парлавас-тыр, ырлар ному-даа чок үүве-дир. Ынчангаш 60-70 чылдардағы ышкаш, чаа ырларның чон аразынче дораан кире бөөри дыка берге үе-дир бо».

Кан-оол Далай-ооловичиниң ол харыызынга каттыштас арга чок. Ынчангаш районнарда ажылдап, чүрттап чоруур бот-тывынгыр композиторларывыстың чогаатканы ырларын чонга, бот-тывынгыр уран үүл бөлүмнериниң кижикчилеринге чедирер дизе, ырлар чыындызын өй-өйлеп үндүрүп турары, «Шынның» дыштанып хүн арынарынга чаа ырларның ноталарын парлап («Тываның аныяктарынга» база), ону ырлап өөредир дивейн, а радиога, теледамчыдылгаларга «Чаа ыры» деп рубриканы ажыдары чугула апарган. Ол ышкаш районнар аайы-биле телеконцерттерни база көргүзери болдуунар ирги бе деп айтырыгны өөренип көөрү. Кызылдың телестудиязының удуртукчуларындан дилеп тур бис.

Районнарның ажыл-ишчиларының амыдыралын көргүскен дамчыдылгаларны ак-көк экраннарга көргүзүп турары эки-дир. Ынчалза-даа Тес-Хем райондан белеткээн дамчыдылганы көргеш, сагыжывыска четпээнин телестудиянын ажылдакчыларынга дамчыдар бодадым. Ол хире эвээш үе иштинде бүдүн районнуң амыдыралын көргүзери берге дээрзин билир бис. Ынчалзажок дамчыдылганы буулхаа эвес, а белеткелдиг, бижымчалыг кылыр херек. А аңаа хөй-ле үени тайга-сынар, арга-хемнер, оттап чораан мал-маганны көргүзери эзеди. Ажыы-биле чугаалаар болза, ол дамчыдылганы өөделиг-ле үүве үнмеди ийин. А хомуданчыг-ла болду! Чүгле Тес-Хемде эвес, а бүгү Тывада сураглыг Захаровтарның бирээзи, «Чодураа» совхозтун чылгычызы Василий Григорьевич Захаровка оода-ла сөс берип, оон арыг тыва чугаазын дамчыдар ирги бе деп бодалывыс база бүтпеди. Ол оттап чораан малдарны, арга-тайгаларны чеже катап көргүзер чүвел? Тес-Хемни көргүзери дээрге-ле, оон ажыл-ишчи чонун, амыдырал-чүртталгазын, өөрсилгезин, культура хөгжүлдезин көргүзери ол эвес бе?

Тес-Хем район дугайында дамчыдылгадан концерт көргүзүглерин база маңаан, Кан-оол Базан-оолуң чаа ырларын күүседир боор деп идегеливис база бүтпээн.

Кызылдың телестудиязының чамдык дамчыдылгаларына арай таарышпаанымны илереткен, оларны эдип алыр боор дээрзинге идегээн олур мен. А ажылды эде тургузуп, экижидип алыр дээш, ол коллективтиң кызын ажылдан турарын база билир мен. «Эфир» телепрограммаларга частырыг үндүрбейн көрүнер, ол дыка эпчок-тур. Шырык корректор таанда тывылбас үүве бе?

База бир дилег бар. Ону телестудияның директору, республиканың парламентизинче сонгуун алганывыс депутадывыс Анатолий Сергеевич Серекге чагыг кылдыр киирип олур бис. Республиканың алдарлыг артизи, Самагалдай ортумак школазының башкызы, бот-тывынгыр композитор Кан-оол Далай-оолович Базан-оолуң сөөлгү чылдарда бижиттинген ырларының концертин чонга бараалгадырын улуу-биле дилеп тур бис. Оон чон мурнунга отчёду-даа болур-ла ийнаан. О

САГЫШ САЛЫП КӨРЭЭЛИҢЕР

Солчур суур — Тывада аржаан-сугларлыг, ан-меннерлиг, арга-эзимнерлиг, каас-чараш чурумалдыг черлериҥ бирээзи. Суурумнуҥ ады безин төөгүлүг. Шаанда моолдар, кыдаттар-биле садыглажып, тывалар бараанын маная келгеш ораажып, солчуп турган дээр. Ынчангаш Солчур деп мындыг төөгүлүг чараш аттыг болган. Суурунуҥ адынга чон чоргаарланыр. Аржаанныарда өске черлер ышкаш, арттар, сыннар ажып, шүүдеп турбас.

Суур бажында 3-4 км хире черже халып үнгеш, Талдыг-Чарык деп алдын арыг аржаанынга чунуп, каксып алгаш келир — магалыг чер-ле болгай. Суурумнуҥ кудумчуларынга чөржек кара талдар, хадыҥ, теректер үнген, кежээ даштын сайгылгаанары чайынандыр чыгып турган. «Садыг сады, клуб сады» дижиривис, коичуг чараш садтарлыг турду. Бо садтарга үе-чергем оолдар, уруглар-биле кара чажывыстан школа доскужеге ойнап-хөглеп өстүвүс.

Шагда бир хүн бистиҥ суурга шин артистери аалдап келген. Ол хүн бис клуб садынга ойнап турган бис. Ол артистер келгеш: «Ха-аа, бо садтын чаражык, магалыын, аппараттыг чораан болзувусса, маная тырттыржып алган болзувусса» деп, чаражын магадап хаммаанын ам-даа утпайн сактып чоруур мен. Солчурнуҥ каас-чаражын магадап, алгаан-мактаан ыр-щулуктер-даа бар.

Суурнуҥ кыдыында чоннуҥ чоон оруу бар. Ол оруктуҥ ындынга шагда тараа, кукуруза, ногаа тарып турган тарылга шөлү турган. Ам ында амыдырал тудут-сууру хөгжүп, школа, клуб, садыг-магазин, кудумчуларлыг бажын-балгат туттунган бичии сууржуган апарган.

Суурнуҥ дарга-ла аттыг кижи бүрүү чаа бажыннар сүрүп, шупту ынаар көжүп түрүп берген. Чырык, чылыг бажыннарга олурупкаш, эрги чурттан турган кудумчузун, бажыннарын эргип келбестээн. Эрги чуртта соңга-хаалга чок, тоизп-бузуп каапкан эрги бажыннар, бузуп аппарган бажыннарныҥ богу. Эндерилген, эрги клубтуҥ чартыын бузуп аппарган, орнунда оваа-күзүрүм богу артып калган. Эрткен-дүшкен чоннуҥ чарашсыныҥ магадап эртер садтарынын ам ора-сомазыдаа чок.

Эрги чуртувусту ынчаар ээн каап, уттуп аарыыска болур бе? Клуб-даа харын ындыгла ыйнаан, эрги тудут айыылдыг дээш актылап, бузуп кааптар. Өрт-халап, дайын-чаа болган эвес, ындыг улуг чараш садтарны ынчаар үрегдеп, хоозурадып аар коичуун аа деп, дыка-ла мунгарап көрүп турдум. Бичии «апкан» суг чораан болзумза, караам чажы бада бээр чыгыы турдум. Шеригге, каяа-даа чораанымла ойнап өскен кудумчум, бо садтарым ыяштары үйгу-дүжүмге кирип, сакты бээр чораан мей.

Ындында суглуг бүга үннаргыг тарылга шөлдериҥе коичуг таарымчалыг черлерни камнап, эрги суурну чаартып, тудуг тудар болза эки боор деп аная бодалым-дыр ийин. Суурнуҥ тудуг даргазынын, чарыкчы даргаларынын чаңгыс талалап ажылдаар кошкак чоруу ол деп бодаар мен. Сиген-ширбил, кыргыда дээш уралап-ла турар. Суурнуҥ каас-чараш шимелдезиниҥе, чаагайжыдылгазыныҥе сагыш салбас.

Суурнуҥ ортузунда чоннуҥ чоон оруу бар. Бо оруктап даштыкы кандыг-даа улус эртип болур, эртип-даа турар харын. Бо оруктуҥ кыдыында суурнуҥ төвүнде бичии-бичии казанак бажыңыгаштар кылып каанын шуут кайгаар кижи чордум. Чараш-даа эвес чорду. Эрги суурда ийи өрээл бажыннарын далдап каапкаш, 3-4 өрээл бажыннар былаажып турда, чаңгыс бичии өрээл казанак бажыңыгашка кым орар дээр сен. Чүгле тудуп каан хилинчээ ол, ында кымдаа орбаан, чурттаваан хевээр тур ийин. Ынчаар тудуг тудуп, «төгжүүрүвүске» болур бе? Чүнү-даа кылырда уткалыг, чараш кылыр болгай.

Ам ону бускаш садар дээрден башка, оон өске арга чок. Суурнуҥ чаа туттунган талазында база кандыг-даа чаагайжыдылга бо хүннерге чедир чок. Чаа клуб, садыг чаны-биле чайын буга суу агып бадып чайлаар. Бо сугну ажыглап, чаныңга ыяштар олуртуп, бичиҥ садтар чоп кылып ап болбас деп. Чаа ясли, садыг чаныда шөлдер бар, аная улуг садтар-даа кылып ап болур. Магалыг суг уну чер-дир.

Суурнуҥ ортузунда чалдап каан улуг орук бар. Кыжын ону ажып аргыжары коичуг берге, тайып ужуп, кемдеп болур. Ол-бо талазынче коичуг кадыр чүнгу апаар. Аная тепке-чада орук кылып каар болза, коичуг таарымчалыг деп бодаар мен. Эрги суурнуҥ ушкан чагызы ушкан хевээр, оваа-богу ол-ла хевээр, чылдан чылче ынчаар чоруп-ла бе? Чүнү-даа кылырда уткалыг, чараш кылыр болгай.

Ам ону бускаш садар дээрден башка, оон өске арга чок. Суурнуҥ чаа туттунган талазында база кандыг-даа чаагайжыдылга бо хүннерге чедир чок. Чаа клуб, садыг чаны-биле чайын буга суу агып бадып чайлаар. Бо сугну ажыглап, чаныңга ыяштар олуртуп, бичиҥ садтар чоп кылып ап болбас деп. Чаа ясли, садыг чаныда шөлдер бар, аная улуг садтар-даа кылып ап болур. Магалыг суг уну чер-дир.

Суурнуҥ ортузунда чалдап каан улуг орук бар. Кыжын ону ажып аргыжары коичуг берге, тайып ужуп, кемдеп болур. Ол-бо талазынче коичуг кадыр чүнгу апаар. Аная тепке-чада орук кылып каар болза, коичуг таарымчалыг деп бодаар мен. Эрги суурнуҥ ушкан чагызы ушкан хевээр, оваа-богу ол-ла хевээр, чылдан чылче ынчаар чоруп-ла орар, бо канчан бардывыс?

Василий МОНГУШ.
Хандагайты суур.

«ООЛДАР»-БИЛЕ КАДЫ...

Ийи «оол»-биле кады чангыс одаг ээлеп, диниҥнеп чордум. Мен олардан улуг мен. Оларымныҥ бирээзи 62-лиг, өскези — 63-түг. Шыны бо ийин, «оолдарым» деп адап-даа чордум. «Кыраанын кыдыра көрбес» деп үүве бар болгай, эштерим менээ сагыш човаа, дүне одаар кургаг ыяш кезип белеткеп, удуур-чыдар чер чымчактап турда, канчаар ону.

Суурувус чону «шулукчу» дижир Доожукай Бараан дээрге ыяш кезип, эгиннеп чоруп турда, шулуктей каптар экидир. Бир эживис Иван Барыыл караа аарып, буттарынга качыгдап чоруур-даа болза, бо чер улузунуҥ чугаазында ышкаш, аргаже киргенде, аарыы экирип каар, кадырже үнгенде, караа чырый бээр кижи болду. Шыны бо ийин, тожу кижизи күрүнезиниҥе ан-өлүүн олчалап сунар дээш аннап үнгенде, төрээн бойдузу ону чайгаар «эмней» каптар. «Оолдар» кайызы-даа Өдүгенге төрүттүнген, аңаа ойнап өскен. Оолак шаандан бээр хөй чылда аннап-диниҥнеп келген, хөй чылда колхоз, совхозтуҥ мал-маганыҥ кадарын, кызымак ажылдап чораан ажыл-ишчи кижилер. Ам пенсионерлер. Кыраанынга чалыымайн, бо чылын база иезиҥ болур бойдузунче — эйчек-шуглаа болур арга-арыынче, хайыразын четтирип келген ан-өлүүнче чадаг базын келгеннери бо. Мунар ии-чары ховартаан, ат-хөл тывылбастаан бо шагда ийи будувуска бүзүрээн кыганнар бис. Аалда арткан кадайларывыс: «Дыка аныяксыванар!...» дээрден өске сос тыппааннар.

Пенсионер бистерге бо чылын өөрүшкүлүг чүү болганын олагга бо-ла чугаалажы бээр болдувус. Кат-чимис арбын үнген, чыып ап турдувус, ам диниҥ хире-чергези-биле элээн көвдээн-дир — шаавыс-биле олчалап ап чордувус. Ончыларга боо-моңгу, ок-чемзекбиле хандырылга бистиҥ черге мурпукчу чылдан эки болду. Бо «Адыр-Кежиг» коллективтиг ажыл-агыйывыс, көдээ Совет даргалары бистер-биле ажыктыг чугаа-соот кылып, халас чемгеренирий-даа организастап турду. Суурувустуҥ кыргаинарыныҥ хөй кезиниҥе чурттап орары албан бажыныныҥ болгаш кыпсып орары электри хөлезинин төлевес кылдыр чиигелдени база берген.

«Бойдузу көргүзер, боду күүседир» дижир. «Оолдар» кайызы-даа бо баштайгы чоруктa чүс ажыг диниҥ келдилер. Стол артынга хөй чылда «диниҥнеп» эрттирипкен кижиниҥ — мээции оон арай эвээш болду. Эрткен ийи-үш чылда болза, куруг чыгыы кээп турдувус. Оран кежии бирде черле кээр болгай.

«Аалга баргаш, ончы эшөөрдеи солун-иа чугаа дыннаар боор бис...» дижип чораанывыс хей болбаан. Диниҥ-даа, кишдаа район девискээриниде арбын «дүжүттүг» болган-дыр. Чүс ажыг, оон-даа хөй диниҥ дужааган ончылар чүгле бистиҥ суурда эвес, а өске-даа черлерде хөй. Дужааган диниҥ бирээзин ортумаа-биле 90 рубльден хөй, чүс ажыг кылдыр белеткел черлери хүлээп ап, оон өртээн туда санап берип турар. Чамдык шыырак ончылар ам-даа келбээн. Оозун бодаарга, бо аңныыр сезонунда тожу ончылар күрүнеге эвээш эвес олча-тывыжын сөңнээрии чугаажок-тур. Канчаарга-даа, аныяан эдертип, ады алгаан хоочун ончыларныҥ (мээн «оолдарымныҥ» база) бир янзы сорук кирген чугаасооду солун-иа эвеспе.

Алексей НУГУУРАК.
Тожу район.

Солунга парлаттынмаза-даа

ҮНДЕЗИННИГ БОЛГАН

Барыын-Хемчикте Кызыл-Мажалыктың № 1 школазының бөлүк техажылчыннары «Шын» солунга хомудал бижээн. Ында техажылчыннарыҥ шалынындан бир муң рубльди ай санында чедир бербейн келгенин, ону школа машинаазының бензинин, кывар-чаар материалдарын садып алырынга тыртып ап турарын, ол ышкаш уруглар акшазын өй-шаанда бербейн турарын хомудаан.

Ук хомудалды Барыын-Хемчик районнуҥ улус өөредилге киллизиниче чоруткаш, ында айыткан четпестерни хынап көөрүн, ону эдер хемчеглер алырын дилээн бис. Бистиҥ дилээвис ёзугаар районнуҥ улус өөредилге ажылдакчыларының профэвилел райкомунуҥ даргазы Доктугу Ондар редакцияже мындыг харыны чоруткан.

«Хомудалды хынап көрдүвүс. Техажылчыннарыҥ шалынын школа машиназының бензинин, кывар-чаар материалдарын садып алыр дээш тыртып ап турар дээн бадыткаттынмаан. Техажылчыннарга бээр компенсация акшазы чедир бердинмээни шын, ылгал акшаны техажылчыннарга эгидип бээрин школаның удуртулгазы-биле дугуруштувус.

Школаның техажылчыннарынга тускай хепти, шала чуур пөстү, дериг-херекселдер шыгжаар, илик-хеп эде кедип алыр тускай өрээлди бербээнинге хомудалын олар хыналда үеэинде илереткен. Четпестерни эдерин школаның удуртулгазы аазаан.

Школаның техажылчыннарынга дузалажырын районнуҥ улус өөредилге киллизи болгаш районнуҥ улус өөредилге ажылдакчыларының профэвилел райкомунуҥ доктаамал кичээнгейинге тургузар бис».

Кызыл-Мажалыктың № 1 школазының дирекциязы техажылчыннарыҥ негелделериниге, дилеглериниге дыңнаңгыр болурун күзээр-дир бис.

Төөгүнүҥ балалчак арыннары

ТАР-НЫҢ КҮРҮНЕ ПРОКУРОРУ КАРА-САЛ ПИРИҢЛЕЙ

Оон оглу Кенден Салчак амгы үеде Улуг-Хем районунуҥ Шагаан-Арыг хоорайда чурттап, ажылдап чоруур. Редакцияга ол мынча деп бижээн: «...Мээң ачам Кара-Сал Пириңлей дугайында бижээн кижи бо хүнге чедир ам-даа чок». Төөгүнүҥ архив документилериниге даянгаш, бо үүлүг бижидим.

Орума оглу Кара-Сал Пириңлей 1905 чылда (бир документиде 1904 чылда дээн) Чөөн-Хемчиктиҥ Хайыраканга мырынай ядыы араттың өг-бүлезинге төрүттүнген. Ол тос харлыг турда адазы, он чеди харлап чорда — аразы чок апарган. Ынчангаш бичиизиниден-не өскүс чораан. Бодунуҥ дугайында мынчаар бижээн: «Өскүс-чаңгыс артып калгаш, амытаныҥ кул-шагаа-чызы боон, эн-не дора түрейги байдалга өскен ийик мен. Чүнү-даа билбес бүдүүлүк чоруур шаамда, феодалдарныҥ күжүнге алыскаш, оларныҥ дужаалын ёзугаар 2-3 чыл иштинде хүрээ ламазы боон чораан болгаш 4 ай иштинде бичии кумзат деп дужаалды эдилээн мен, 1925 чылда хүрээден дургуннай бердим. 2 чыл боон турумда ламалар туткаш, чүү-даа көзүлбес, карааны бажыңга 64 хонукта шыңгыы хоруглаан болгаш ол аразында 3 удаа 900 хире эриндээн, оон чадап кааш 4 айда үлетпүрге шиитккеш, хүрээден үндүрүпкен».

1927-1929 чылларда Тываныҥ Араттың революстуг шеринге (ТАРШ-ка) эки турабиле албан эрттирген. 1929-1933 чылларда КУТВ-ту (Чөөн чүктүҥ Ажылчы чонунуҥ коммунистиг университединге) эки өөренип дооскан, төрээн Тывазынга омак-хөглүг ээп келген. 1928 чылда партияга кирген болгаш ынчан быжыг туруштуг коммунист болган. Москвага дээди өөредилге черин дооскан Кара-Сал Пириңлейни Тыва Арат Республиканың (ТАР) күрүне прокурорунуҥ харыысалгалыг бедик албан-дужаалынга томуйлаан. Ук албан-ажаалга барык үш чыл чыгам ажылдап турган үеэинде Тывага хоойлу-дүрүмну быжыглаар, оорсукка удур демиселди күштелдирер, корум-чурумну, хамааты эргезин камгалаар херекке боттуг үлүүн киирген. 1934 чылдың ноябрь 14-те ТАР Биче Хурал Президиумунуҥ болгаш ТАР Сайыттар Чөвүлелиниҥ каттышкан хуралынга бадылаан ТАР Эрүү (Кеземче) дүрүмүн оон үеэинде ажылдап кылган болгаш хүлээп алган. Ынчаарга 1930 чылдың июнь 30-де хүлээп алдыган болгаш бадылаттынган ТАР Эрүү дүрүмү эргижиреэн деп санааш, ынчан чаа Кеземче хоойлузу-биле солаан.

...Тыва улустуҥ салым-чолунга, төөгүзүнге халаптыг болгаш каргыштыг 1938 чыл мырынай чоокшулап келген. ТАР күрүне прокурору Кара-Сал Пириңлейниҥ бажынга чанныҥ дүшкен ышкаш, оон хууда салым-чолунга кара халап херек кырында 1937 чылдың декабрь 17-де эгелээн. Каргыштыг кара халапты ынчаарда «чогуур черде чогуур дарганы» айтыышкынын ёзугаар ТАР Иштики херек яамызы белеткээн. Ол дугайында тодаргай херечилеп турар төөгүнүҥ чамдык архив документилерин көрүптээли.

«ДОКТААЛ
(Тудуп хоруглаарының болгаш байысаап эгелээриниҥ дугайында).

1937 чылдың декабрь айның 18-тиҥ хүнүнде Иштики херек яамызының төлээзи Мандараа мен Ч. К. Хайыракан сумузу Пириңлейниҥ революстуг чазакка удур чоруунуҥ дугайында айтып турар мөнде кирген материалдарны көргеш база ук идегеттиҥ болган сула салып болбас дугайын барымдаалааш, доктаатканым:

Хамааты Пириңлейни Иштики херек яамызының камериҥе хорудаар болгаш байысаап эгелээр.

Ук доктаалдың хуулары күрүне прокурорунга дыңнадыры-биле чедирер болгаш шагдаа килдизиниҥ даргазынга күүседири-биле чорудар.

Иштики херек яамызының төлээзи МАНДАРАА».

ТАР-ныҥ Конституциязын (Үндезин Хоойлузун) болгаш хоойлу-дүрүмну бо удаада каржызы-биле үрээни — ТАР күрүне прокурорундан чоокта чаа халаваш, Кызыл хоорайның шүүгү күүсекчизинге томуйлаткан хамааты Кара-Сал Пириңлейни тудуп хоруглаар дугайында доктаалга (ордерге) күрүне прокурорунга чаа томуйлаткан Шоома эвес, а Иштики херек яамызының төлээзи Мандараанын ат салганы, ук доктаалды ТАР Иштики херек яамызының сайыды Оюн Полаттың бадылааны-дыр.

«ДОКТААЛ
(Буруузун чарлап дыңнадыр дугайында).

1937 чылдың декабрь айның 18-тиҥ хүнүнде Иштики херек яамызының төлээзи Мандараа мен.... дугаар байысаалга хереэн хынап көргеш, тыпканым болза:

Чөөн-Хемчик кожууну Хайыракан сумузу 1905 чылда төрээн, мурнунда хүрээден үнгеш, шиитпирип чораан хамааты Пириңлей болза, ТАР-ныҥ иштинге турган шпион организацияның идепкейлиг киржикчизи боон турганы тодаргай.

Бо үстүнде тодаргайлаан контрреволюстуг шпион организацияның бир идепкейлиг киржикчизи болганын барымдаалааш, доктаатканым болза:

Хамааты Пириңлейни ТАР Эрүү дүрүмүнүн 10-11 үүлдери-биле буруудадыр болгаш буруузунуҥ дугайында бодунга чарлап дыңнадыр.

Иштики херек яамызының төлээзи МАНДАРАА.

Чөлүшээрешкен ИХЯ-ныҥ оралакчы сайыды НАМЧАК».

Ынчангаш Кара-Сал Пириңлейниҥ амы-тынынга коргунчуг кара хылыштың кыжанын келгении ол боду тодаргай билген. Ынчаарга баштай ялаваар тос, шаажылаар чеди кижиниҥ бирээзи кылдыр Пириңлейни чүге шилип алганнарыл? Чүге дизе, бирээде, Пириңлей ТАР күрүне прокурору, а ТАР-ныҥ Конституциязын, хоойлу-дүрүмүн, Тока баштаан кижилериҥ каржызы-биле үрээнин ол коичуг эки билип, ортумактарныҥ безин малын хавырып, судтун шиитккели чокка араттарныҥ политиктиг болгаш хамааты эргелерин кара туразында казып турганынга шиитпирлиг удурланып келген. Ийде, Тывага «контрреволюстуг япончу шпион» организацияның кол удуртукчузу Сат Чүрмит-Тажы база Чөөн-Хемчиктин Хайыракан чурттуг, ынчангаш Пириңлей-биле чоок харылзаалыг, бажын-балгадынга аралажып, бот-боттарын деткиҥжип чораан. ТАР күрүне прокурорун ажылындан албан-биле дужүргеш, тудуп хоруглааш, узуткавас болза, политиктиг репрессияларга шыңгыы удурланып, харын ук репрессияларныҥ үндезин чогун, суглээниҥ болгаш күрүне эргилдезиниҥ айыылдыын сойгалап болур магатчок турган.

ТАР күрүне прокурорун шаажылаары-биле ону шилип алганының кол чылдагаанары бо-дур. Ынчаарга ук чылдагаанларга чылдак болган үүлдериҥ бирээзи мындыг. Тыва Республиканың Айыл чок чорук министерствозунуҥ архивинде № 40 херекке дараазында документнин кошкан:

«ПИРИҢЛЕЙ (ПРОКУРОР) ДУГАЙЫНДА

1937 чылдың 10 айның 22-ниҥ хүнүнде эш Ойдуп Полатка мынча деп чугаалаан: «Пириңлей черле чиктиг кижи-дир, Даштыкы херек яамызының материалдарын үргүлүү алырын оралдажыр, Моолдуҥ бурун эргелиг төлээзи-биле харылзаалыг, МАР-ныҥ иштики байдалын, ылангыя ында чаа өскерилгелерин сонуургап турар, кажан Моолдан Даштыкы херек яамызынга келген медээлериниҥ, чагааларныҥ утказын ол билип алган боор кижи-дир». 1937 ч. 10 ай, 28 хүнү. П/П ПОЛАТ».

1938 чылдың октябрь 10-13 хүнүнде эш Ойдуп Полатка мынча деп чугаалаан: «Пириңлей черле чиктиг кижи-дир, Даштыкы херек яамызының материалдарын үргүлүү алырын оралдажыр, Моолдуҥ бурун эргелиг төлээзи-биле харылзаалыг, МАР-ныҥ иштики байдалын, ылангыя ында чаа өскерилгелерин сонуургап турар, кажан Моолдан Даштыкы херек яамызынга келген медээлериниҥ, чагааларныҥ утказын ол билип алган боор кижи-дир». 1937 ч. 10 ай, 28 хүнү. П/П ПОЛАТ».

1938 чылдың октябрь 10-13 хүнүнде Онза ажык суд Кара-Сал Пириңлейни болгаш өскелерни-даа шиидерде, ТАР Эрүү дүрүмүнүн 10, 11, 12, 13 үүлдерни ажыглаан. Олар бо-дур:

«10 үүл. Национал революстуг чазакты дүжүреринче ийик бе, Тыва Арат Республиканың национал тиилелгезин кошкадырынче угланган боочепсектиг самын үндүрер ийик бе, ТАР Үндезин Хоойлу ёзугаар тургустунган төп болгаш чер-черге эрге-чагырганы эжелеп алыр сорулга-биле боочепсектиг дээрбечи бөлүк үндүрер болгаш ТАР-ныҥ девискээринче халдан кирер база ТАР эрге-чагыргазының төлээлериниге удурланган террорлуг чоруктар кылыр болза, оон ялазынга — хөй-ниитинин кадыг кеземчезиниҥ дээди хемчээн ап, боолап өлүрер болгаш хөреңгизин хавырар, чиигедир ужур таваржыр болза, хөреңгизин хавырбышаан, 3 чылдан эвээш эвес хуусаа иштинде шыңгыы хоруглаан азы ол чокка шөлээзин казып бажыныаар.**

11 үүл. Шпионаж деп (контрреволюстуг шынарлыг харылзаа) кылыр деп, күрүнениҥ чажыды болур медээлерни даштыкы күрүнелерге, контрреволюстуг организастарга ийик бе, азы хуу кижилерге дамчыдып бээр сорулга-биле ындыг медээлерни дамчыдып бээр, оорлап алыр ийик бе, азы чыыр болза, оон ялазынга — хөреңгизин хавырбышаан, 3 чылдан эвээш эвес хуусаа иштинде шыңгыы хоруглаан шөлээзин казыыр ийик бе, азы ол чокка шөлээзин казып бажыныаар, тус шпионаж күрүнеге оныа аар айыыл чедирген ийик бе, чедирер болур турган болза, дээди хемчээн ап, боолап өлүрер.

12 үүл. Контрреволюстуг хора чедирер чорук үндүрер ийик бе, азы дужаалдыг кижи болза, туруп турар ёзу-төрени ийик бе, орааныҥ ажыл-агыйының үндезинин баксырадып үрээр деп тускай сорулга-биле бодунуҥ ажыл-хүлээлгезин кара өжегээр күүсетпейн (саботаж) күрүнеинин албан черлери болгаш ажыл үлетпүр черлериниҥ кадык ажыл-хереэн үреп, күрүнеге когарал кылыр болза, оон ялазынга —**

хөреңгизин хавырбышаан азы ол чокка 1 чылдан эвээш эвес хуусаа иштинде шөлээ казыр, оныа аартадыр ужур таваршыса, ону хөреңгизин хавырбышаан, боолап өлүрер.

13 үүл. Национал революстуг чазакты дүжүрер дээр болза ТАР-ныҥ хамаарышпас байдалын баксырадыр ийик бе, суларадыр дээр азы тус-тус контрреволюстуг кем-херектер кылынар дээр кыйгырыглыг болгаш база сөөк ылгажыр бактажыр чорукту үндүреринче шажынныҥ бүдүүлүк чоруктарын ажыглап, шажынныҥ фанатизмин үндүреринче азы чүдүүрлериниҥ шажынга чүдүүр чоруун күчүлеп дорамчылаарынче угландырган пропаган ийик бе, азы агитас чорудар болза, база ындыг үүл утка-шынарлыг ном-дептер үүлүү белеткээр, тарадыр ийик бе, азы кадагалаар болза, оон ялазынга —**

шыңгыы хоруглап азы оа чокка бир чылдан эвээш эвес хуусаа иштинде шөлээ казыыр.

«Контрреволюстуг шпиончу, япончу организацияның удуртукчуларын, эн идепкейлиг дээн киржикчилерин буруудадырда, тудуп хоруглаарда, шиидерде хереглээн ТАР Эрүү дүрүмүнүн эн шыңгыы бо үүлүлериниҥ дараазында улам хөрлээлээн репрессияларга база улаштыр ажыглаан.

ТАР-ныҥ күрүне баштыны—Биче Хурал Президиумунуҥ Даргазы Адыг-Тюлюш Хемчик-оолга, чазак баштыны — Сайыттар Чөвүлелиниҥ Даргазы Сат Чүрмит-Тажыга удур сулчээнин болгаш күрүне эргилдезин шак ынчаар белеткээш, план ёзугаар коичуг кажар арга-биле 1937 чылды сөөлүүредир боттандырып эгелээн турган. ТАР-ныҥ бо ийи удуртукчузун эн сөөлүнде — 1938 чылдын август төнчүүнде тудуп хоруглааны база таварылга эвес: баш бурунгаар планнаттынган турган. Күрүне эргилдезин оон-биле бүрүв боттандырган.

ТАР Иштики херек яамызының сайыды турган Оюн Сенгиниҥикти, ТАР Күрбанк даргазы Оюн Танчайны, ТАР Садыг, үлетпүр яамызының сайыды Сат Лопсаныны, Тываның Араттың революстуг шеринин командир-комиссары турган Күжүгет Серенни, ТАР Биче Хурал Президиумуҥ секретары турган, Москвага, КУТВ-ка өөренип эгелээн Куулар Сунгар-оолду база-ла шак ынчаар, Кара-Сал Пириңлейни буруудатканы, тудуп хоруглааны, байысааганы ышкаш, аажылаанар.

Төөгүнүҥ архив документилерин ёзугаар алырга, оныа ажык судтун 9 кижини боолап шаажылаар дээн дерзин болгаш каржы шиитккелин 1938 чылдың октябрь 13-түн 12 шак 40 минута турда чарлаан. Суд шиитккелин күштүг болдуруп, хевээр арттырган чеди кижини, оларныҥ аразында Кара-Сал Пириңлейни, 1938 чылдың октябрь 16-ның дүнезинде боолап каан. Эвээш саныыр тыва улустуҥ кандыг-даа кем-буруузу чок төлептиг ооллардың ханы каргыштыг 1938 чылдың күзүнүнде шак ынчаар төгүлген. С. Лопсан, К. Сунгар-оол ынчан 30-30 харлыг, К. Пириңлей 33, О. Сенгиниҥик 38 харлыг турган.

Төөгүнүҥ архив документилерин ёзугаар алырга, оныа ажык судтун 9 кижини боолап шаажылаар дээн дерзин болгаш каржы шиитккелин 1938 чылдың октябрь 13-түн 12 шак 40 минута турда чарлаан. Суд шиитккелин күштүг болдуруп, хевээр арттырган чеди кижини, оларныҥ аразында Кара-Сал Пириңлейни, 1938 чылдың октябрь 16-ның дүнезинде боолап каан. Эвээш саныыр тыва улустуҥ кандыг-даа кем-буруузу чок төлептиг ооллардың ханы каргыштыг 1938 чылдың күзүнүнде шак ынчаар төгүлген. С. Лопсан, К. Сунгар-оол ынчан 30-30 харлыг, К. Пириңлей 33, О. Сенгиниҥик 38 харлыг турган.

...Россия Федерациязының Дээди судунуҥ кеземче херектериниҥ талазы-биле Суд коллегиязының тодаргайлаанынга дүүштүр Кара-Сал Пириңлейни 1964 чылдың сентябрь 3-те бүрүн агарткан. Чөптүг чорук тиилээн, актыг кижиниҥ арыг ады катап тургустунган. Ынчаарга хоойлужудулгада көрдүнген чиигелделери оон оглу Кенден Салчак (буянныг соңгу адазының фамилиязын ол алган) ажыглап чоруур ирги бе, адазының хавыртканы эт-хөреңги шүүделин алган ирги бе?

Алексей ДУГЕРЖАА.

ТУТТУРГАН ЯПОН ШЕРИГЛЕР

Делегейниҥ ийиги дайынынга Японияның Чепсектиг күштериниҥ кол согугжу күжү болуп келген Квантун армияны 1945 чылдың күскээр чайынында совет шериглериҥ чылча шапканы бүгү делегейге билдингир болгай. Ынчаарга чеже япон солдаттар, офицерлер, генералдар туттурганыл? Оларныҥ салым-чолу кандыг болганыл? Бо дугайында медээлер мооҥ мурнунда хөй чылдар дургузунда чажыт турган.

Орус дылдан ужукталган сөстер япон дылда дыка эвээш. 1904-1905 чылларда болган дайынныҥ сөөлүнде «тодика» деп сөс тыптып келген — от точказы дээни ол. А 1992 чылда «рагэри» деп сөс япон дыл кырында дыңналып турар апарган: лагерьлер дээни ол. Сөөлгү үеде бо сөстүҥ япон дыл кырында ол чуртта хөйү-биле дыңналып турарында ужур-ла бар.

Россия Президентизи Борис Ельциниҥ Японияга баарын моон мурнунда хенертен соксаткан турган. А Россия күрүнезиниҥ баштынын уткуурунга японнар ам база катап белеткениҥ эгелээн. Японияныҥ дээди эрге-чагыргазында амгы үеде кижилер кажан Россия Президентизи ол чуртка чеде бээрге, «соңгу девискээр айтырыы»-биле чергелештир, делегейниҥ ийиги дайыны доостурунун бүдүүзүнде туттурган япон шериглер дугайында, оларныҥ салым-чолунга хамаарыштыр айтырыгны база көдүрер болап турар.

1945 чылдың августа туттурган —ам өлүг, диригг японнарныҥ айтырыын Чөөн чүк, бир янзы чугаалаарга, Хүн үнер чүк чуртунуҥ чонунуҥ сагышсеткилин амга чедир дүвүредип турар. Туттургаш, өлген японнар эвээш эвес—«рагэрилерге» 60 муң ажыг кижи аштап, донуп, аарып өлген.

ССРЭ-ниҥ ынчаарда эвилелчилери—АКШ, Англия, Франция туттурган барык бүгү япон шериглери кандыг-даа истелге, хыналда чокка дораанна салып чорудупкан. Оларныҥ ол хөделиишкининде эки чүүл — туттурган кижилерни үр тутпайн, аная хөй чарыгдал үндүрбейн салыпканы, а багай талазы — дайынныҥ хөй япон кем-буруулуглары кандыг-даа харыысалгага кирбейн, ынчан хостуг артканы. А Совет Эвилели бодунуҥ ээлчээнде япон шериглерни чүгле бежен чылдың эгезинге чедир чуртунче чандырган, ынчаарга дайынныҥ кем-буруулуглары кылдыр санаттырган японнарны —1956 чылдың декабрьда хостаан.

Япония делегейниҥ ийиги дайынынга аштырган түннелинде туттурган болгаш дүжүп берген япон шериглериниҥ иштинден ССРЭ-ниҥ девискээринге 200 муң ажыг кижи диригг арткан. Олар сталинчи лагерь хоруглалынын бүгү бергелерин шыдажып эрткен болгаш Сибирьниҥ, Казахстанныҥ, Украинаныҥ чеверлериниге мөңгези-биле арткан эштериниҥ канчаар өлгенин билир.

Туттургаш, ССРЭ-ниҥ девискээринге турган японнарны ол чурттуҥ чазаа туттурган шериглер кылдыр санавайн, оларга чогуур пенсияны эмга чедир тывыспаны эдептиг чүве: Англияныҥ, АКШ-тыҥ, Чаа Зеландияныҥ девискээринде лагерьлерге турган японнар күрүне пенсиязын шагдала ап эгелээн.

ССРЭ-ниҥ девискээринде лагерьлерге турган японнарга күрүне пенсиязын тывыспайн турарының чылдагаанларын Токионуҥ дүжүметтери мынчаар тайылбырлап турар: «Совет Эвилелинге турган японнарныҥ «ылаптыг» туттурган шериглер болуп, чогум аная кандыг ажылдарны кылып турганының дугайында шынзылгалары чок-тур». А чогум кол чылдагааны ол эвес-тир ийин. Совет Эвилелинге туттуруп чораан японнарга идегевес, бүзүревес, харын каразыыр чорук Японияда ам-даа хевээр. ССРЭ-деҥ ээп келгеннериҥ иштинден эвээш эвес кижилер Японияның Компартиязының кежигүүнүнге кирген, дайынга удур шимчээшкинге идепкейлиг киржип, чурттуҥ парламентизинин азы чер-чер эрге-чагыргазының сонгулдалыг органнарының депутаттары болган. Совет «рагэриге» турганнарныҥ иштинден Сосукэ Уно деп кижи Японияның мырынай премьер-министри безин болуп турган. Ынчалзажок ССРЭ-ге лагерьлерге турганнарга бүзүревес чоруктуҥ амга чедир читпээнин черле чиктиг.

Дүшкен ССРЭ-ниҥ девискээринге лагерьлерге турган, диригг арткан японнар бистерден, Россияныҥ амгы хамаатыларындан чүнү негеп турарыл? Хамыктың мурнунда шынныг барымдааны оларга тыспсырын күзеп база негеп турарлар. Шынныг барымдаалар деп чогум чүл ол? Ол дээрге «Квантун армияның солдаттары, офицерлери болуп турган туттурганнарның, а ол ышкаш ук армияга ол үеде ажылдап турган туттурган хамааты кижилериниҥ дамзызы, совет «рагэрилерге» турган, өлгеннериниҥ дамзызы, оларныҥ өлген үеэниҥ, хөржүктеи черлериниҥ дугайында шынзылгалар японнарга эргежок чугула болуп турар. Ынчаарга туттуруп чораан японнарга пенсия тыпсырынга эргежок чугула документ — туттуруп чораанының дугайында шынзылга. Пенсияны чүгле Япония боду тыпсыр болгаш төлээр: 1956 чылда кады чарлаан Совет-япон декларацияда ынчаар айыткан.

Сөөлгү чылларда бистиҥ чуртувуста — Россияда өскерилгелер японнарныҥ дилээн хандырарынга делгем арганы ажыткан. Моон мурнунда «хааглыг» турган төөгүнүҥ архив документилерин шыгжаан черлер ам ажык болу берген. Барык үш чүс муң туттурган япон шериглерге шынзылгаларны архив черлериниҥ хөй эвес саныыр ажылдакчылары тыпсын четтикпейн турар. Ынчаарга делегейниҥ ийиги дайынының чылларында туттурган япон шериглерге деткимче көргүзер талазы-биле тургустунган чаа организация —ассоциация японнарныҥ дилээн хандырар талазы-биле улуг ажылдарны кылган.

Японнар оон ыңай чүнү күзеп турарыл? Дүшкен ССРЭ-ниҥ девискээринде чеверлерге орнукшуткан японнарныҥ хөөрлерин кээп көөрүн, ол хөөрлерни эде кылырын күзеп турарлар. «Известия» солуннуҥ болгаш Японияның эн хөй тираждыг «Иомиури симбун» солуннуҥ корреспондентилери Иркутск области ындыг чеверлерге барып чораан болгаш ында элээн хөй японнарныҥ хөөрлерин тыпкан.

Иркутск области аар машина тудуунуҥ заводунуҥ хоочун ажылчыны Марк Петрович Глухов ийи солуннуҥ аная барган корреспондентилериниге чугула медээлерни берген. 1945 чылдың декабрьда заводка ажылдадыры-биле 300 японнарны эккелген чүве-дир. Долгаидыр мунгаш хериниг зонада бажыннарга японнар чурттап турганнар. Заводтуҥ ажылчыннары эгезинде оларны сезигиишкин-биле көөр турган, «олар самурайлар, империалистер» ышкажыгай. Ынчалзажок совет к

Уругларның кышкы дыштанылгалары

Школачыларның кышкы дыштанылгалары доозулган. Дыштанып алган бичин чаштар чаа күш-биле өредилгезин уламчылап киришкеннер. Дыштанылгазының үезинде олар арыг агаарга селгүүстеп, эвээш эвес солун номизрны номчуп, киноларны, шилерни көрүп, хыын хандыр удуп алганнар. Найысылал Кызыл хоорайга уругларның дыштанырының бир ынак чери — хоорай төвүнде тургустунган төп ёлка болган. Оон белеткеттинип, кылдыганы мурнундагы чылдарга четпес-даа болза, ам капчаар, кол-ла түве — оон ортузунда улуг чунгу бар-ла болгай...

ЧУРУКТА: дыштанылгалар үезинде театрга болган көрүлде үезинде уруглар.

Владимир САВИНЫХТЫҢ фотозу.

✦ ✦ ✦

Номчукчунуң

саналы

ТЫВА ДЫЛДЫ ХҮНДҮЛЭЭЛИ

Тыва дылды күрүне дылы кылдыр. Тыва Республиканың улус депутаттары бадылап каан-даа болза, Тыванның Дээди Совединиге азы Чазаанга-даа чаңгыс-даа катап тыва дыл кырынга сессия, конференция азы хурал болбаан. Бо айтырыг талазы-биле хөй кижилер саналдап, бижип-даа келген боттаңмазын кижи кайгаар. Солуннарга орус, тыва дыл кырынга чаагай чарлыктар үнүп-ле турар. Ынчалзадаа аңаа четче, тода чырытпаан боор-дур. Чамдык хөй ажылдыг улустун ону номчуур дайы чок-даа апаар. Ынчангаш ол чарлыктар чонга орта четпейн турар. Ындыг болганда оларның күүселдезинин дугайында чугаалаан херээ бар бе?

Эйлиг-Хемде Буура даг баарында кыштагда малчын угбай мынча деп олурар: «Коммунистиг партия удуртулгага турда, оон ажыл-чорудулгазын дарга-бошкалар бо-ла тайылбырлаан, суртаалдаан чоруурлар болгай. Ам ындыг түве чок. Телевизорну ажыдыптарыыска-ла Тыванның Чазаның дээди албан черлеринде сессия, съезд-даа орус дыл кырынга болун турар. Дыл билир эвес, карактарывыс кыланайнып өрар-дыр бис. Бир эвес тыва дылга болур түве болза, бис ышкаш чай чок ажылдыг улуска бичин када дыңнай, тыртып аар. Озалдап кээр солун, сеткүүл-даа манап турбас». Бижикчи кижи болганымда ону дыңнаап, аңаа олуруп ыыдавадым. Ол-бо малчынарны кезин, ол дугайында чугаалажып көргүледим. Малчын бүргүзү-ле теледамчыдылгаларга Тыванын Чазаның ажыл-чорудулгаларын тывалап көргүзүп турарын дыкала хүзээр болду.

Чоокта чаа арагалаашкын болгаш аңаа удур ажылдар дугайында теледамчыдылга болду. Оон экизин, ажыктын, Кызылдан фото-репортажтың дээштинин. Чазый «эалчыларны» хаваналдыр ижип алгаш, «Мөнгүлек» аалчылар бажынында чыдар кончугларын. Ол дамчыдылга база-ла орус дылга болган. Орус дыл билбес тываларга дээштиг-даа болбаан боор. Азы түгле орус чурттакчылар дыңнаазын дээн дамчыдылга ирги бе?

Мен националист эвес кижи мен. Төрээн дылывыска төрел чоңуусту өредип, эмин эрттир «макарсиколаавайн», чоңнуң эки чаңчылдары-биле ажы-төлү кижизидер херек. Чурт иштинин кол ажылхеректериниң дугайында чежеда орус дыл кырынга чорудар болзувусса, чоңнуң чамдыызынга четпес, кезүлбес болур.

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ.
Улуг-Хем район.

ШАЖЫННЫ ЧӨВҮ-БИЛЕ БИЛЗЕ ЧҮЛ?

Сөөлгү үеде сарыг-шажынны бистин Тыва Республиканың кайы-даа кожуунларында ажыы-биле хүндүлеп, аразында чалажып, ында-мында хүрээлер-даа ажыдып турар апарган түве чорду. Ол бир-тээ, сарыг-шажынны нептередиринге кол өзек болур түве болганда ону деткиирден өске удурланыр түве чок кижи-дир мен. Шынап-ла, уттундурган тыва ёзу-чурумувусту сагып, ёзулалдарны болгаш чаңчылдарны катап тургузуп алыры дег эки сорулга кайда боор, ол тергиин эки түве-дир.

Каш чыл бурунгаар СЭКП Тыва обкому Кызыл хоорайга тыва чаңчылларны болгаш ёзулалдарны катап эгидер, чамдык таарымча чок ажыычаннарга удур шыңгыы хемчеглерни алыр хемчеглериң талазы-биле республика хуралын эрттиргеннере болгай. Аңаа тыва эртемденнер, күш-ажылдың хоочуннары дыкала идепкейлиг киришпиннер. Утка-шынарлыг илеткелдер, үнелиг санал-онал солчуушкуннары болгулаан, мен ышкаш көдээде чурттап чоруур кижиге солун-на хурал болган түве. Оон түнелинде Шагаа, буга, суму дагыры, даглар ыдыктаары, оваалар дагыры чаңчыл болуп бар чыдары черле эки. Оода-ла тывалар бодуунуң-на тыва хевин кедип чорза деп идетексээр мен. Харын сөөлгү үеде Кызыл хоорайда безин тыва национал хевин кедип алган чоруур аныяк кижилер көстүп келгенин мактаардан өске түү дээр боор. Ам-даа ону нептередип, уруглар яслисадтарының, школаларының формалары кылза улам эки. Ол-ла черлериң башкылары, албан черлериниң даргалары үлегер кылыр сорулга-биле тыва тоннарын кедип алган чорза түге болбас деп?

Мен бо ажык чугааже бүгүле эш-өөрүү сарыг-шажын деп черле түл дээрзин шыңгыы чугаалажыры-биле чалап тур мен. Бистин Эрзин, Тесте шажынчы улус бис дээр кижилер көвүдээн. Олар кайындаа келбээн, бистин-не аравыска төрүттүнген, өскен болгаш ажылдап чораан эштериви-ле ламалар, судур номчуурлар апаргылаан, чоңнун шала билин кошкактарын ажылган, сан салын, номнар номчуп, хай-бачытты арылдырып чор мен суг-суг дигилээр апарганын кижи кайгаар. Чүпүн-даа мурнунда, олар кааа, кажан шажын номналы өөренип алган улузул деп айтыры тургустунуп келир. Бистин Эрзин, Тестиң ламалары дег дүргеп шажын эртемин шиигээдип аптар түве болза, ону шаандагы бижик билбес чорукту узуткаар талазыбиле Тывага турган чайлаг школалары дег ажылды чорутсувусса, дыка сонуургалдыг болгаш ылап лама апаарлар аравыстан ам-на үнүп келбес түве бе? Кижи оларның номналын билбес түве болганда, та түү деп турарын-даа, дыңнакчы кижиге оон салдарын-даа билип алыры кончуг берге. Харын номчуур номун эки өөренип алган түве болза, аңаа-ла хейде келген-не, душкан-на кижи бүрүзүнден акшаны сөге шаантар чаңчылын ол ламалар ролюн күүседип чоруурлар биригээр көрзе кандыг ирги?

Чоокта чаа биске, Нарынга, кожа-хелбээвис Улан-Батордан келдиниз деп кадайларын, уруг-дарыын эдерткен ийи лама, ийи судал тудар, ине-биле шиштээр эмчилериг улус келгеш бардылар. Оларның чүдүкчүлерден алыр акшазының биче хемчээли 60 рубль, а дээди хемчээли 350 рубль. Ол акшаларны кижи бүрүзү кирген санында-ла төлээр ужурга таваржыр болганындан хөй улус оларга бараалгаарын күзеге-даа, санхөө талазы-биле кызамдыкаш, кирип шыдаваан.

Улаштыр-ла Кызылда тибет лама келген, ылап-ла Нарынга 2 хонук чонну хүлээп алыр түве деп чарлал суурга дыргын долуп келген. Совхозтун самдар автобузу чонаада шимчевес боду Кызыл кайы сеп дээш көдээ Совет даргазы Даваа-Самбуу Яндактын даалгазын ёзугаар кылыйтыпкан. Интернат столоваязынга ламаларга аъшчемнин дээжизин белеткедип, удуур-чыдар оран-саваны белеткээш, совхозтун иртеринден-даа эккеп өзээннер. Келзе-келзе кайда боор, ламалары түгле улуг залга I шак дургузунда номнал номчааш, чанарын айытканнар. Оонбиле кады оларны ап чоруур чурагчы лама Борис Сотнам кирерде эжикте белеткээн столда ооаланы берген акшадан аңыда, хей-нинти организациялары 50.000 акшадан бээрин негээн. Келген-не лама бүрүзүнге ынча акшаны берип чоруур болзувусса, бо рынок экономиказының калчаалыг үезинде чонувус чогум канчаарыл?

Ынчангаш харын-даа ол ламалар Эрзин, Тестиң аптекаларын хоозурады янзы-бүрү эмнерни барба-барбазы-биле садып ап турарын кончуг-ла төпсүмес кижи-дир мен, аарын чоруурларга херек эмнер ховарттаары чугаажок. Оон ынай бо-ла хей акша чыыр сорулгалыг, боттарында аарыг кижиге дузалаптар эмтаны-даа чок, түгле калбак судурларны үжүглеп номчуп чоруур ламалар бис дээр кижилериң киирип ап чоруур акша-көпеезн санааш, үндүруг инспекциялары каайлызын коммерциялыг садыгларган ап турар тариф ёзугаар тыртар, харын-даа штраф-торгаалга онаар болза чогуур хире.

Черле ынчаш, Тыванның девискээринге хей-ле акша-көпеек кирер хүрээлер тударын түр када соксаткаш, хөренгилерни чыып, Кызылга улуг хүрээнин бирги ээлчегде тудуп доосказ, ам өске черлерге чоорту тутса кандыг түвел? Бистин Эрзинге хүрээ тудар дээш байырлалдар хүнериндe чоңнун аът чарыштырар оруунун аксында улуг орду ханазын тудуп эгелээш, акша чогуудан ара соксаткан.

Хүрээни тудар дээр болза, чарыгдал үнмес кылдыр бичии казанак бажыңнардан эгелеп алза чогуур хире. База Эрзин хүрээзинин эргиде турган черлерин көөрге, девискээри долгандыр турар бойдус-чурумалы безин алачайгаар-ла кижиниң сагышсеткилин хаара туда бээр черлерде турар, а амгы Эрзин хүрээзинің эгелеп, фундаментилеп турар. черинде алгырып халыыр ала-сааскан-даа, эдип орар чараш үннүг хек-даа хонуптар чери чок, аңаала куруг хову, ол кандыг чылдагаандан шилиттинген боор түве ийик, кижи кайгаар!

Сөөлгү үеде бисте тыптып кээп турар ламаларывыс бодунун чуртталгазында аал-оранындан оспаксырап, ажы-төлүн, алган кадайын каггаң, аң-мецин кайы хамаанчок өлүрүп, ыяш-дашты ужуруп, үреп чораан кижилер, харындаа шииттирип чоразаннар безин ламалар апаарга тааржыр бе? Мен бодум элээди салгалдың кижизи мен. 60 ажыг чылдарда коммунистиг идеалга кижизиттинип, шажынны көөр хөөнүм чок кылдыр бүзүредип турган билишкиннерни сиирип апкан болгаш, бурган номналына шала хажагай мен. Бүзүревес түве болганда «ёзу билбеске ёра халдавас» деп принципти барымдаалап чоруур мен. Мөргүл билбес кижи өскелерни аңаа-ла өттүнүп каарга, черле чогумчалыг чедимче чок болуру илдең хире.

Бо күзүн сарыг-шажынның дээди Далай-Ламазы Тывага чорааш, Кызылга чоң-биле ужуражып турда, радио дамчыштыр оон чугаазын дыңнаар аас-кежиктиг болган мен. Оон чугаазында сарыг-шажын деп чогум үүл деп бодундан айтыргаш, тайылбырлаанын билип алганым болза, сарыг-шажын ийи кол үүлден үндезилеттинген дээн ышкаш болчук:

1. Кижилериң келир үезинге, оон кадыкшылынга бүгүле ак сеткилиг-биле бараан болуру;

2. Философия эртеми дээргеле шажынның эртеми болуп турар болганда, кижилериң аразында көрүшпес, бак ажы-чаннарны чайладыр, долгандыр турар бойдусту карак огу дег хумагалаар, ылангыя салгалдар дамчаан эки чаңчылдарны аныяк-өскенге өөредир, хан төгүүшкүнүн кыдыкы түдек-бужар үүлгедиггe санаар, карак ажыттап оорланыр чорукка эптеш чок болур дээнигай.

Бо-ла чагыгларны бодап-бодап көөрге, шупту-ла түве мынчаар боттавза эки деп чүвезин! Бисте хамык-ла түве ол чагыгдан көңгүс өскээр болгулап турарының хараадаңчыын!

Тывага шажын чүдүлгезин Октябрь революциязының тиилелгези-биле деңге-ле узуткаанын, хүрээлерни өрттедипхуюктаанын билир бис. Амгы үеде шажын дузалыг түведир деп санап, ону эгидип турар болганда чоннуң ортузунга шажынның күштүүнүн дугайында таныжылга ажылын хей-нинтинин күжү-биле чорутса чогуур. Хүрээлерни тударда, акша-көпеек чыылдазы деп турбайн, чон сонуургалдыг болганда улусчу тудуглар кылдыр чарлаза кандыгыл деп бодалдыг мен. Шаандакы хүрээлер улусчу тудуглар-ла болгай. Кайы-даа кожууннар, сумулар, хуу кижилер-даа ламаларны чалаар апаргында, чогуур органнарга дыңнадып, бүрүткедип, улусчу медицинанын эчы-буянын төвү-биле четтирип, ону тус-тус черлериң бюджеттериге база улуттуузун киирштирер кылдыр бир янзы көрзе деп саналды көдүрүп, чоннуң бо талазыбиле үнелели кандыг ирги деп айтырып тур мен.

Биске чоокта бурган чуруу садып чордулар, чангыс чуруктун өртээ 300 рубль. Өртээ улуг болганындан ол чурук шоолуг-ла саттынмаан хире болчук. 70-80 харны харлапканнардан дыңнаарга, шаанда ном-судур номчаан, судал туткан кижилериң холун агартыры ламаның күзелин эвес, а харын аңаа бараалгап турар кижиниң бодунуң хире шинээзи, сеткил-сагыжындан болуп турган түве дээр чораанытай. Амгы бистин ламаларывыс коммерциялыг садыгларган дудак чок апаарга, чурумга безин таарышпас хире. Бо-ла хөрек өйгү дег түүлге хамаарыштыр санал-оналыңар кандыг ирги, эргим номчукчулар!

Доржу ЧЫРГАЛ-ООЛ.
Эрзиниң «Нарын» ажылагыйында профком даргазы.

Хунаштаар-оол Сүрүң-оолович ООРЖАК

Тыва культура, чоннуң уран чүүлү ам база улуг чидиргге таварышты. 1993 чылдың январь 6-да үр эвес аарганының соонда Тыва Республиканың улусчу хөөмейжизи Хунаштаар-оол Сүрүң-оолович Ооржак мөчээн.

Хунаштаар-оол Ооржак Сут-Хөл кожуунуң Ак-Хем бажы Мантрекке 1932 чылдың сентябрь 11-де көшкүн арат өг-бүлеге төрүттүнген. Алдарлыг хөөмейжилер чораан Болуруа Ооржак, Кыш-Чалаа Ондарының салым-чаланыг өөренижизи Хунаштаар-оол Сүрүң-оолович боостаа ырызының беш хевирин гимназиядан алгаш, аныяк чылдарындан эгелеп бот-тывынгыр уран түүл көрүлделериниге, фестивальдарыга доктаамал киржип, лауреат боон шылгаран келген.

1969 чылда Москва хоорайга Сибирь болгаш Чөөн чүк улустарының хөгжүм аас чогаалының көрүлдезиниге кайгамчык чогаадыкчы чедишкиниг болган — делегейде сураглыг Чайковский аттыг консерваторияның залында лауреат деп атты чедип алган. «Тыва аялгалар» деп пластинкага (ам тывылбас, ховар апарган) үнүн бижиттирген.

1971 чылда Каттышкан Наңылар Организациязының чанында ЮНЕСКО-нуң Алма-Ата хоорайга эрттиргени делегей улустарының уран түүлүнүң VII конгрезиниге чалаттырып, хөөмейлээнинин түнелинде делегей чергелиг лауреат атты Хунаштаар-оол Сүрүң-ооловичиге тывыскан.

1972 чылда Азербайджанга дипература болгаш уран чүүл байырлалынга киришкен. Уран чүүл мастерлери-биле кады Даг-Алтай, Бурятия, Хакасия, Якутияны кезип, тыва хөөмейни сурагжыткаш келген. Октябрьның 60 чыл ооңга турасказаткын Москва хоорайга Бүгү-россияның улусчу чогаадылга фестивалынга киришкен. «Чүнү ырлап чор сен?» база «Россия дугайында чугаа» деп өөнүг фильмнерден Хунаштаар-оол Ооржакты көрүп, дыңнап болур бис.

1992 чылда Кызыл хоорайга болуп эрткен хөөмей талазыбиле I делегей симпозиумунга Х. С. Ооржак улуг үнелелди алгаш, Улусчу хөөмейжи деп бедик аттың эдилекчизи болган.

Сут-Хөл районуң «Алдан-Маадыр» совхозунуң, Бии-Хем районуң «Өөк» совхозунуң малчыны боон ажылдап, сөөлгү чылында Кызылдың уран түүл училищезинге, № 2 школага хөөмей кичээлин башкылап турган.

Кайгамчыктыг салым-чаланыбиле бистин кайгадын чораан Тываның алдарлыг оглу Хунаштаар-оол Сүрүң-оолович Ооржактың чырыткылыг овурхевири бистиң сагыш-сеткилиниске кеззэ мөгеде артар.

Ш. Д. Ооржак, К. А. Бичелдей, А. А. Мельников, В. С. Очур-оол, В. Б. Салчак, В. О. Оюн, Б. С. Шыырап, Э. Х. Ооржак, Ч. Ч.-Д. Ондар, С. Д. Киров, С. А. Баир, З. К. Сат, О. О. Сувакпит, Т. Ч. Ондар, А. К. Ооржак, В. В. Нагорный, О. О. Маржымал, М. Д. Дакпай, О. Б. Конгар-оол, Х. К. Кайгал-оол.

САРЫГ-ШАЖЫН КАЛЕНДАРЫ

Январь 12 эрги сан-биле 19 хүнү, вторник, каразымаар чылав хүнү, кара хүн-дүр, эр мага-боттуг, өөрүшкү-маңнайы багай хүн. Куда-дой эрттирбес, уруг айтырбас, диленмес, кижиге түве бербес, дээргилерге бижик өргүвес, аңнавас, хөөржүдүге кылбас, хөөр чаартпас, хонук эрттирбес хүн.

Январь 13 эрги сан-биле 20 среда, көк аът хүнү, эки хүн, кыс мага-боттуг, өөрүшкү-маңнайлыг хүн, эмчилээр, аарыг тодарадыр, оор илередир, оът-сиген чыырынга таарымчалыг. Херээжен кижиге анчыг сес сөглевес. Коңга какпас, аң-мен хоюспас, өлүрбес. Хөөржүдүлге кылырынга таарымчалыг хүн, уруг-дарыг айтырып, дилеп, куда-дой кылырынга эптиг хүн.

Январь 14 эрги сан-биле 22 хүнү, четверг, көксүмээр хой хүнү — багай, кара хүн. Куда-дой кылбас, уруг айтырбас. Түве албас, бербес, шайлалга кылбас, кижи ажаавас, диленмес, ырак чорбас, болду эр мага-боттуг хүн. Ылангыя соңгулдалар, албан херээнге таарышкан хүн, хуу ажылүүлеге таарымча чок хүн.

Январь 15 эрги сан-биле 23, пятница, кызыл сарбашкын хүнү, багай кара хүн-дүр, кыс мага-боттуг, хиреліг хүн, дагылга кылбас, эки хеп кетпес. Садыглавас, кудалавас, кижи ажаавас. Эмчилевес, садыг-саарылга кылбас, кайы хамаанчок оран-саваже көшпес, чаргы-чаалы, аас-дыл кылбас.

Январь 16 эрги сан-биле 24, суббота, кызылзымаар дагаа хүнү — кара хүн, эр мага-боттуг, өөдежок хүн. Келин дилевес, кижиге мал бербес, албас, бурганга тейлээр, хөөр эргип, чаартпас, хөөржүдүлге хүнү эвес, күш-биле быдаап, аңнап, эмчилеп, садыг-саарылга кылып болбас хүн.

Январь 17 эрги сан-биле 25, воскресенье, сарыг ыт хүнү, эр мага-боттуг, найыр-наадым эрттирбес, багай, кара хүн, кежик дилевес, мал чыгбас, кудук каспас, куда-дой кылбас, келин дилевес, хөөр чаартпас, кижи ажаавас, өг өглевес, буспас.

Мадон МОНГУШ турускан.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХАМААТЫЛАРЫНЫҢ, ХООРАЙНЫҢ ОРГАНИЗАЦИЯЛАРЫНЫҢ БОЛГАШ БҮДҮРҮЛГЕЛЕРИНИҢ КИЧЕЭНГЕЙИНГЕ

Канскиге дээрбелеттинген бирги сорттун далганын бир килограммда 60 рубль өртектиг кылдыр садып тур бис. Ындыг садыглаашкын түгле январь 20-ге чедир болур. Адрезивис: Кызыл хоорай, Загородный переулок, 21 (ногаа баазазының чоогунда), «Эллада» деп магазин.

Төлевир кандыг-даа бооп болур. Республиканың кайы-даа чурттакчылыг черлеринче үнүүшкүнүг садыглаашкын дугайында чагыгларны база хүлээп ап турар бис. Тайылбыр алыр телефон: 3-61-05.

МООЛ ХЕВИСТЕР

Моолга кылдынган 2×3 метр хемчээлдиг хевистерни организация садып турар, өртээ 70 мун рубль. Тайылбыр алыр телефон: 3-61-05.

КЭЭП ӨӨРЕНИҢЕР

«Прогресс» деп өөредилге төвү сайгарлыкчылар школазының, биче бүдүрүлгелерниң бухгалтерлерни, оон-биле кады секретарь-херек эмгелекчилерни белеткээр, англи дыл өөредир курстарже күзеллиглерни чалап тур. Курстарның ээлчеглиг кичээлдери январь 19-та 14 шакта эгелээр.

Адрези: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 35. Амыдырал хандырылга бажыңының 3-кү каъды, кирер эжин артында.

ШЫДЫРААЧЫЛАРГА ТУРАСКААТКАН

СПОРТ · СПОРТ · СПОРТ · СПОРТ

Сут-Хөл районун Ийме суурга ол суур чурттуг, республикага ат-алдарлыг чораан кедээ шыдыраачылар, ам төрээн черинде сактыышкынар болуп артып калган турасказалдыг Максим Монгуш, Өнер-оол Бегзи оларның чаагай спортчу ажыл-херээнге турасказаткан шыдыраа маргылдаазы болуп эрткен. Аңаа киржири-биле Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем, Сут-Хөл кожууннарының, Кызыл хоорайның командалары, шупту 30 шыдыраачы шаналдыг бирги чер дээш демисешкеннер.

Кедээ шыдыраачыларның организастааны бо солун маргылдаанын ажыдыышкынына республиканың шыдыраа федерациязының даргазы, бирги разрядтыг шыдыраачы Мерген Кыргысович Анай-оол киржип, шыдыраа спортунун сайзыралының талазы-биле үзел-бодалын илередип, шыдыраачыларга спортчу чедишкиннерни күзээн.

Маргылдаага киржири-биле Чөөн-Хемчик районуң чемпиону Орлан Сарыглар, Улуг-Хем районун шыырак ойнакчызы Владимир Хаян-оол, 1991 чылда республика чемпиону Вячеслав Асатов (Кызыл) болгаш өске-даа бирги, ийги шаналдар болур ирттерни ойнап алыксаан, изиг күзелин илереткен шыдыраачылар үш бөлүк болуп маргыжып эгелээннер. Оларның аразында эр улус аразында бирги разрядтыг, республиканың 7 дакпыр чемпиону Марта Донгак база бар.

Үш бөлүктүң тиилекчилери ийи-ийи шыдыраачылар дескиндир ойнаары-биле үнүп келгеннер. Оларның аразында ат-алдарлыг экс-чемпион В. Асатов безин кирбейн барган.

Алды кижиниң аразында болган чидиг демиселдин түнелинде 4,5 саныг Чадаананың дүргеп дуза чедирер эмнелгезинин эмчизи Орлан Сарыглар бирги черни ап, семис ирттиң эээзи болган. Өске ирттиң эээзи Чадаана АТБ-зиниң начальниги Болат-оол Саая болган. Үшкү черни республиканың шыдыраа федерациязының чаа даргазы Мерген Анай-оол чаалап алган. Шаналдыг черлерни Максим Монгуштун төрээн акызы Дамба хаап, алдыгы черни алган.

Ийме суур республикада шыдыраачыларның төрээн чери деп болур черлериниң бирээзи. Бо бичежек суурдан шупту 26 бирги чергенин шыдыраачылары үнгенин чон билир. Оларның аразында чок-даа болза чаагай аттыг маргылдааны турасказаткан шыдыраачылардан өске спорт иштилерининиң каш катап чемпиондар болур Мөнгүн-оол Түлүштү адаарга-ла четчир.

Суурнун улуг кижилери ол чаагай шыдыраачы чаңчылды чидирбес дээш ажылдарны чорудуп турары өөрүнчүг. Башкы Аракчаа Ондарның удуртканы школачыларның шыдыраа бөлгүмүнүн киржикчилериниң оюнун улуг шыдыраачылар ол хүннерде көрүп, келир үеде Иймениң идегелдиг спортчулары шыдыраачы адын сыкпазынга бүзүрээннер.

Маргылдааны эрттиреринге Ийимеде кедээ Совет, школа, Карл Маркс аттыг совхозтун удуртукчулары, ат-алдарлыг ийи шыдыраачыларның дөргүлтөрели онзагай киржилгелиг болганын айтыр апаар.

(Бистин корр.).

КИНО

ЯНВАРЬ 12-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Успеть вспомнить» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, Видеозал: «Опасное преследование» 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Очень страшная история» 9.00, «Сын» 10.40, «Черный шериф» 12.30, 14.30, 16.30, 18.40 шактарда.

«ВОСТОК»: «Агенты КГБ тоже влюбляются» 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Уличный охотник» 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

Тыва Республиканың Культура министерствозу, Тыванын Культура ажылдакчыларының эвилелиниң баштаар чери, республиканың Улусчу чогаадылга бажыны, «Тыва» ансамбль, Кызылдың уран түүл училищезинин коллективи Тыва Республиканың улусчу хөөмейжизи, улустун аас чогаалынын хоочун

Хунаштаар-оол Сүрүн-ооловичиниң ООРЖАКТЫН

чуртталгазының 61-ги чылында аар аарыгдан мөчээнин дыңнатпышаан, мөчээн кижиниң дөргүл-төрелдеринге, чоок кижилериге ханы кажыдалды илергейлеп тур.

Кызыл хоорай. Красноармейская 100. Индекс 667000.

ТҮРГҮЗҮКЧҮЛДАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совединиң болгаш Чазаа «Шын» солуннуң редакциязының коллективи
Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь), А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эргел.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери иштилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; кедээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үнүдүркүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлаалга болгаш медээлер министерствозунуң чанында парлалганын, медээлерниң хостуг чоруун камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал черинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007

Солунда парлаттынган материалларның авторларының бодалдары редакцияның түрүжү-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары, саннары болгаш өске-даа дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

АГАР САНЫ: «Тыва сонбанк» № 363505»

Тыва Республиканың Парлаалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы, Тиражы 22.550 Индекс 54240. Чагыг № 5.